

Ideology and Geoculture of Salafism: An Existential Threat to Iran; Theoretical and Field Coordinates, Threats, and Solutions

Mohsen Abbaszadeh Marzbali¹

Arash Reisinezhad²

Received: 2025-03-13

Revised: 2025-06-28

Accepted: 2026-03-14

Available Online: 2026-03-18

How to cite this article:

Abbaszadeh Marzbali, M. & Reisinezhad, A. (2026). Ideology and Geoculture of Salafism; An Existential Threat to Iran: Theoretical and Field Coordinates, Threats, and Solutions, *Iranian Research Letter of International Politics*, 14 (01), 331 - 358. (in Persian with English abstract)

<https://doi.org/10.22067/irlip.2026.92632.1649>

1. Introduction

Radical-jihadi Salafism, as an 'ideology of violence and terror' that encounters a kind of "mass appeal" within specific sociological contexts, when combined with the distinctive geopolitics of the Middle East, enables collective agency for non-state terrorist groups. Iran, due to its cultural role as the driver of Shia geo-cultural influence in the Middle East (which lays the groundwork for confrontation with the surrounding Sunni geo-cultural force) and its religious diversity within a particularly threatening geography (the settlement of Sunnis in border regions neighboring Sunni-majority states), faces unique vulnerability to this phenomenon.

What threats does jihadi Salafism pose to Iran's national security, and through what mechanisms? The research hypothesis is that jihadi Salafism, as an anti-Shia and anti-Iranian geo-cultural force, can negatively impact Iran's interests and national security by destabilizing its surrounding environment and borders, while mobilizing and radicalizing the domestic Sunni population. Accordingly, the present study, systematically and methodically, under the title 'Ideology and the Geopolitics of Threat,' seeks to provide a practical analysis of the threats posed by jihadi Salafism to Iran and the ways of confronting them in both foreign and domestic policy.

2. Theoretical Framework

Jihadi Salafism can be regarded as the most important anti-Iranian ideology in Iran's geographic periphery and, as such, the source of the most significant geo-cultural threat to

1. Assistant Professor of Political Science, University of Mazandaran, Babolsar, Iran. (Corresponding Author Email: m.abbaszadeh@umz.ac.ir)
2. Visiting Fellow, Middle East Center, London School of Economics and Political Science (LSE), The UK. arash.reisinezhad@gmail.com

national security. The geo-cultural force has always been intertwined with the geopolitical force. To analyze the geopolitical dimension of this threat, the first layer of this research requires 'trend analysis.' A 'trend' refers to the regular and continuous transformation of data over time and is influenced by the sequence of events or important occurrences whose emergence may play a critical role in shaping the future. By applying this technique and based on historical data analysis, it can be shown that in West Asia, a historical trend of the emergence of anti-Iranian geo-cultural forces has taken shape—a trend that has continually provided the main foundation for the formation of geo-cultural threats against Iran's national interests and territorial integrity. The emergence and expansion of jihadi Salafism is the most recent and prominent manifestation of this trend, whose radical transnational agency has posed and continues to pose serious threats to Iran.

Evidently, devising a proposed strategy for confronting these threats requires an understanding of how they generate insecurity. Therefore, in another layer, this research requires an analysis of the theoretical features of jihadi Salafism to specify the relationship between the violent anti-Iranian/anti-Shia character of this geo-cultural force and its 'particular interpretation of religion' as well as its 'sociological-psychological drivers.' For this purpose, jihadi Salafism is regarded as an 'ideology' that, through providing a fundamentalist reading of religion, both "interprets" the existing condition and 'prescribes' the desired condition, and in the form of norms and jurisprudential directives, 'justifies' the use of violence in pursuit of the revival of the caliphate as a religious mission. Beyond understanding how the 'will to violence' arises among the followers of Salafism, identifying the reasons for the mass appeal of this ideology requires an additional analytical framework. Here, the intersection of 'ideologized religion' with the emergence of a "mass society" is the decisive variable. Radical Salafism, alongside other Islamic revivalist movements, has emerged and surged as an indigenous alternative to quasi-modern ideologies (Middle Eastern versions of nationalism, liberalism, and socialism) in particular geographic regions where states faced structural crises such as effectiveness, penetration, legitimacy, and authority (all or some of these), and where civil society, due to the persistence of traditional social structures and the rigidity of authoritarian political systems, had either not emerged or remained extremely weak.

3. Methodology

This research employs data collected from library resources and documentary study within the framework of a descriptive-analytical narrative composed of two complementary layers: diachronic and synchronic analysis. Diachronic analysis emphasizes the process of transformation over time, whereas synchronic analysis, by creating a temporal cross-section and freezing the time of the subject under study, focuses on a particular dimension of the structure of social or political relations. In other words, it extracts its subject from the sequential flow of events and places it in a purely theoretical domain.

The application of these two analytical approaches is as follows: through a diachronic approach

and within the framework of “historical trend analysis,” the historical background of geo-cultural threats against Iran is examined to highlight the continuity of the threat pattern; through a synchronic approach and by focusing on the ideological features and the socio-psychological context of the expansion of jihadi Salafism (as the most perilous contemporary geo-cultural force), the manner in which it generates threats to Iran’s national security is explained.

4. Discussion

Historical trend analysis of the data revealed that within the region known as the Fertile Crescent, a historical trend has formed—one that has continuously constituted the main foundation for the emergence of geo-cultural threats against Iran’s national interests and territorial integrity. This region, which encompasses the geopolitical space between Iran and the Mediterranean Sea, has in different historical periods become the arena of contestation over the definition of identity, power, and civilization in West Asia. The most recent and prominent manifestation of this type of geo-cultural threat is the emergence and expansion of jihadi Salafism, which possesses the capacity to challenge Iran’s national interests and security both from without and within.

Ideological analysis of the doctrines and the context of the emergence and spread of jihadi Salafism showed that, in the presence of a state–nation gap (due to exogenous and endogenous factors), this geo-cultural force, by emphasizing concepts such as Rafidi and the struggle against Shias, can essentially provoke the Sunni population to adopt orientations against Iran’s national security and territorial integrity.

5. Conclusion

In view of this duality (the ideology and geopolitics of Salafism), the counter-strategies against radical Salafism’s threat to Iran’s national security can be presented in the form of three-layered strategies (containment, rollback, and quarantine) at both domestic and foreign levels—levels that are prone to divergence and/or hostility toward Iran. These areas can be divided into four categories: the far periphery (the Fertile Crescent), the near periphery (Iran’s eastern border), the hybrid periphery (Iran’s northwestern border), and Iran’s Sunni–populated border provinces. For the far and near peripheries, the strategy of ‘containment’ is proposed; for the hybrid periphery, the strategy of ‘rollback’; and for the border provinces, the strategy of ‘quarantine.’

Neutralizing the subjective and objective factors that enable the penetration of this discourse inside and outside Iran’s borders rests on several foundational steps: a) Identifying the geopolitical focal points of the jihadi Salafist threat; b) Recognizing the transnational trends carrying anti-Iranian coalitions; c) Elevating intra-discursive alternatives to the ideology of jihadi Salafism; d) Addressing the sociological–psychological crises that generate mass appeal toward jihadi Salafism.

Key Words: Radical-Jihadi Salafism, Ideology, Geoculture, National Security, Iran.

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۲/۲۳

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۴/۰۷

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۲/۲۳

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۱۲/۲۷

ایدئولوژی و ژئوکالچر سلفیسم، تهدید وجودی علیه ایران: مختصات نظری - میدانی، تهدیدات و راهکارها^۱

محسن عباسزاده مرزبالی^۲ id

آرش رئیسی نژاد^۳ id

چکیده

سلفیسم رادیکال - جهادی که به منزله «ایدئولوژی خشونت و ترور» در بافت جامعه‌شناختی و بیژهای با نوعی «اقبال تودهای» مواجه می‌شود، در ترکیب با ژئوپولیتیک ویژه خاورمیانه توانایی کنشگری جمعی برای گروه‌های غیردولتی تروریستی فراهم می‌کند. ایران به دلیل موقعیت فرهنگی پیشران نیروی ژئوکالچرال شیعی در خاورمیانه (زمینه‌ساز تصادم با نیروی ژئوکالچرال سنی پیرامون) و تنوع مذهبی در جغرافیای خاص تهدیدآمیز (مرزنشینی اهل سنت در همسایگی کشورهای سنی‌نشین) آسیب‌پذیری خاصی در برابر این پدیده دارد. پرسش این است که سلفیسم جهادی چه تهدیداتی و با چه سازوکاری برای امنیت ملی ایران می‌تواند در پی داشته باشد؟ فرضیه پژوهش این است که سلفیسم جهادی به مثابه یک نیروی ژئوکالچرال ضد شیعی / ضد ایرانی می‌تواند از طریق ایجاد بی‌ثباتی در محیط پیرامونی و مرزهای کشور، و بسیج و رادیکالیزه کردن اجتماع اهل سنت داخلی، تأثیر منفی بر منافع و امنیت ملی ایران نهد. در این راستا، پژوهش حاضر درصدد ارائه تحلیلی کاربردی از تهدیدات سلفیسم جهادی علیه ایران و چگونگی مواجهه با آن در سیاست خارجی و داخلی می‌باشد. این تحلیل با تأکید بر تنیدگی نظریه و عمل صورت می‌گیرد و متقابلاً راه‌حل‌ها ناظر به ابعاد نظری و عملی خواهند بود. بدین منظور، داده‌های گردآوری شده از منابع کتابخانه‌ای در یک قالب تحلیلی متشکل از دو لایه‌ی مکمل، یعنی تحلیل «در زمانی و همزمانی»، به کار گرفته می‌شود؛ بدین‌صورت که در ابتدا با استفاده از تکنیک تحلیل روند به توضیح «روندپژوهانه»ی شکل‌گیری و تداوم

۱. این مقاله مستخرج از طرح پژوهشی با عنوان «سلفیسم رادیکال و امنیت ملی ایران: ایدئولوژی و ژئوپولیتیک تهدید» است که با حمایت مالی مرکز مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت امور خارجه انجام گرفت.
۲. استادیار علوم سیاسی دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران؛ نویسنده مسئول: m.abbaszadeh@umz.ac.ir
۳. پژوهشگر مهمان مرکز مطالعات خاورمیانه، مدرسه علوم اقتصادی و سیاسی لندن، انگلستان: arash.reisinezhad@gmail.com

تاریخی تهدیدات ژئوکالچرال علیه ایران می‌پردازد. سپس با تمرکز بر مختصات نظری «ایدئولوژی شناسانه»، تبیینی از چگونگی تهدیدزایی سلفیسم جهادی به‌عنوان مخاطره‌برانگیزترین نیروی ژئوکالچرال امروزی در قبال ایران به دست می‌دهد. کوتاه آنکه، پژوهش پیش‌رو به‌گونه‌ای سیستماتیک و روشمند روایتی از نسبت سلفیسم جهادی با ایران تحت عنوان «ایدئولوژی و ژئوپولیتیک تهدید» ارائه می‌دهد.

واژگان کلیدی: سلفیسم رادیکال - جهادی، ایدئولوژی، ژئوپولیتیک، ژئوکالچر، پوپولیسم، تروریسم، امنیت ملی، ایران.

۱. مقدمه

سلفیسم به جریانی از اهل سنت اطلاق می‌شود که با طرد روش‌های عقلی فهم دین، بر تقید به ظاهر نصوص و فهم سلف صالح تسلب می‌ورزد و آن را یگانه مصداق دینداری قلمداد می‌کند. از آنجا که نزد این جریان چیزی به نام فقه الخلاف (مسائل اختلافی در فقه) و آداب آن وجود ندارد، نسبت به مخالفان خود سخت‌گیر و ناشکیباست. با این حال، به لحاظ نوع نگرش به امر سیاسی و کاربرد خشونت، در درون این جریان اختلاف نظر وجود دارد. برخلاف تمرکز سلفیسم سنتی بر اصلاح فکری، «سلفیسم رادیکال یا جهادی»^۱ روش انقلابی - مبارزاتی و مشیای خشونت‌گرا اتخاذ می‌کند. (Shihadeh, 2016: pp. 12-14, 79)

سلفیسم رادیکال یا جهادی که آغازگاه آن به شاخه تندرو اخوان المسلمین به پیشتازی سید قطب برمی‌گردد، از پایان جنگ سرد توانسته بر حوزه‌های جغرافیایی در خاورمیانه چیره گردد.

در میانه‌ی تصور تبلیغی شکست یا مهار سلفیسم رادیکال از سوی ایران و جبهه مقاومت در غرب آسیا، جریان‌های سلفی به حاکمیت بر سرزمین‌های خود در پیرامون ایران دست یافتند؛ «تحریر الشام» در اکتبر ۲۰۲۴ در سوریه و پیشتر، «طالبان» در اوت ۲۰۲۱ در افغانستان بر سریر قدرت نشستند؛ هر دو جنبش سلفی فوق، در دو سوی مرزهای ایران، شرق و غرب، قرار دارند؛ اگر نفوذ پانترکیستی-پان‌اسلامیستی ترکیه بر شمال مرزهای ایران (شمال غرب به صورت بالفعل و شمال شرق به صورت بالقوه) و نفوذ سنی- وهابی عربستان-قطر بر مرزهای جنوب و غرب را در نظر داشته باشیم، ایران از سوی رقبای منطقه‌ای اش «با همراهی جریان‌های سلفی» در معرض قیچیشن قرار می‌گیرد. پیش‌روی هر دو جنبش سلفی فوق با نوعی سیاست پراگماتستی جهت جلب نظر خارج و داخل همراه بوده است؛ گویی امروزه با «نسخه جهش یافته یا هوشمند» سلفیسم رادیکال مواجهیم که مصلحت‌گرایانه از در افتادن با نظام بین‌الملل و قدرت‌های منطقه‌ای پرهیز می‌کند؛ حاکمیت هر دو جنبش سلفی فوق، نه بر اساس شکل بسیط الگوی کلاسیک «تغلب» بلکه بر اساس نوعی «جلب همراهی توده‌های» در مقابل دولت‌های ورشکسته^۲ صورت گرفته است.

اگر در افغانستان این شیوه از طریق جلب همراهی نیمی از جامعه در مقابل انفعال و هراس نیمی دیگر پی گرفته شد، در سوریه پس از ساقط کردن قدرت حاکم بود که استقبال مردمی نمایان شد.

اهمیت پژوهش حاضر در این است که سیاست خارجی ایران در چهار دهه اخیر بیش از پیش به مبارزه با

1. Jihadi Salafism

2. Failed State

آمریکا و متحد منطقه‌ای آن (اسرائیل) گره خورده است؛ لذا چنانکه باید، به دیگر تهدیدات منطقه‌ای به‌ویژه جریان‌های سلفی رادیکال توجهی صورت نگرفت؛ درحالی‌که با توجه به موقعیت ایران به‌عنوان پیشران نیروی ژئوکالچرال شیعی (کانون ضدیت فرقه‌گرایانه وهابیت) و پراکندگی اجتماع اهل سنت داخلی در استان‌های مرزی در بافت همسایگی با کشورهای سنی‌نشین منطقه (به منزله زمینه رسوخ درونی و تصادم دائمی بیرونی)، این نیروی ژئوکالچرال توانایی ضربه زدن به منافع و امنیت ملی ایران را دارد.

طبیعتاً بدون تحلیل و پیشنهادات سیاستی مشرف بر این پدیده امکان دفع این تهدیدات متصور به نظر نمی‌رسد. هدف پژوهش حاضر ارائه تحلیل دو وجهی (تمرکز بر نیروی ژئوکالچرال و جاذبه ایدئولوژیک) از تهدید سلفیسم رادیکال علیه امنیت ملی ایران در دو سطح داخلی و خارجی است تا مختصات یک راهبرد مناسب برای خنثی سازی تهدیدات این جریان را برجسته سازد؛ راهبردی که بر شناخت عوامل ذهنی و عینی زمینه ساز نفوذ این گفتمان در داخل و بیرون از مرزهای ایران بنا شده و شامل مواج‌هات فکری و تدابیر عملی باشد. پرسش این است که سلفیسم جهادی چه تهدیداتی و با چه سازوکاری برای امنیت ملی ایران می‌تواند در پی داشته باشد؟ فرضیه پژوهش این است که سلفیسم جهادی به‌مثابه یک نیروی ژئوکالچرال ضد شیعی / ضد ایرانی می‌تواند از طریق ایجاد بی‌ثباتی در محیط پیرامونی و مرزهای کشور، و بسیج و رادیکالیزه کردن اجتماع اهل سنت داخلی، تأثیر منفی بر منافع و امنیت ملی ایران نهد.

در این راستا، مقاله حاضر پس از بررسی پیشینه پژوهش و توضیح ساختار روش شناختی و چارچوب مفهومی، ابتدا به توصیف تاریخی نزاع سیاسی- مذهبی برآمده از ژئوپولیتیک غرب آسیا می‌پردازد تا تداوم تاریخی تهدیدات ژئوکالچرال علیه ایران را نشان دهد. سپس تحلیلی نظری از نحوه شکل‌گیری اراده به خشونت‌ورزی و تروریسم در پیروان ایدئولوژی سلفیسم جهادی و زمینه‌های جامعه‌شناختی- روانشناختی گسترش توده‌ای آن ارائه می‌دهد تا چگونگی تهدیدزایی آن به‌عنوان مخاطره‌برانگیزترین نیروی ژئوکالچرال امروزی در قبال ایران را نمایان سازد. در ادامه، تهدیدات این نیروی ایدئولوژیک - ژئوکالچرال علیه امنیت و منافع ملی ایران در دو سطح خارجی و داخلی متذکر می‌گردد. در پایان، سیاست‌های پیشنهادی به منظور خنثی سازی و مقابله با آن ارائه می‌گردد.

۲. پیشینه پژوهش

تهدیدات سلفیسم رادیکال علیه امنیت ملی ایران، به‌ویژه در دهه اخیر و متأثر از تجربه داعش، محرک پژوهش‌های عدیده‌ای بوده است. آثار ذیل بیشترین قربت را با کلیت یا بخش‌هایی از پژوهش حاضر دارند. دسته‌ای از نویسندگان داخلی از منظری کلی به ارزیابی تهدیدات جریان‌های سلفی برای ایران می‌پردازند. برای نمونه احمدی (۲۰۲۴) با عبور از سنت‌های پژوهشی متأثر از مطالعات راهبردی و ژئوپولیتیک سیاست ابرقدرت‌ها یا بازیگران منطقه‌ای، به بررسی تأثیر اندیشه‌ها و گرایش‌های سیاسی موجود در خاورمیانه شامل ناسیونالیسم، مارکسیسم و اسلام‌گرایی بر امنیت ملی ایران می‌پردازد. وی با انتقاد از سیاست داخلی و خارجی ایران و ارائه تعریف نوینی از امنیت ملی، راهکارهایی در عرصه سیاست خارجی، توسعه اقتصادی و سیاست‌گذاری هویتی ارائه می‌کند. امیری و فلاح‌نژاد (۲۰۱۸) ظهور سلفیگری در ژئوپولیتیک درونی ایران

را زمینه ساز فرقه گرایی مذهبی و تحرکات قومی در نواحی سنی نشین می‌دانند و این بازیگران محلی را درصدد پیوند با رقبای منطقه‌ای و فرمانطقه‌ای جمهوری اسلامی ایران ارزیابی می‌کنند. در تحلیلی همسو، ذوالفقاری و عمرانی (۲۰۱۷) عمده‌ترین تهدیدات داعش را در رادیکال شدن منطقه از طریق شکاف شیعه-سنی، تهدید مرزها، برهم خوردن موازنه قوا به نفع عربستان، ترکیه و اسرائیل و حضور قدرتهای فرمانطقه‌ای مثل آمریکا در منطقه خاورمیانه معرفی می‌کنند. پیش‌تر، کشاورز (۲۰۱۲) با ارزیابی تهدیدات القاعده از بُعد ایدئولوژیکی (تبلیغات ضدشیعی) و سرزمینی (فعالیت‌های گسترده در افغانستان، پاکستان و عراق)، تأثیر آنها بر مذهبی شدن تحرکات قومی در مناطق سنینشین کشور را متذکر شده بود. شمولی و بصیری (۲۰۱۸) تشدید فرقه‌گرایی مذهبی و اختلافات قومی و زبانی توسط گروه‌های تکفیری را چالشی برای آینده امنیت و تمامیت ارضی ایران می‌دانند و به ترسیم چهار سناریو می‌پردازند: (۱) محتمل: ادامه وضع موجود. (۲) مطلوب: ریشه‌کن شدن گروه‌های تکفیری. (۳) ممکن: پیروزی کامل گروه‌های تکفیری در منطقه و ورود به کشور. (۴) باورکردنی: شکست و رفتن به مناطق دوردست مثل آفریقا و زدن ضربات محدود. خانی (۲۰۱۸) در ارزیابی پیش‌بینی‌های حیات نوسلفی‌گری و روند تهدیدهای امنیت منطقه‌ای ایران سه عامل «بازیگران بین‌المللی»، «واگرایی در انسجام داخلی جهان اسلام» و «رقابت ایدئولوژیکی و اختلاف منافع بازیگران رقیب منطقه‌ای» را شناسایی می‌کند.

دسته‌ای دیگر، تهدیدات سلفی‌گری برای امنیت ایران را با تمرکز بر مناطق جغرافیایی خاصی بررسی می‌کنند. برای مثال موحدی‌نیا (۲۰۲۴) پس از اشاره به تاریخچه پیدایش گروه‌های سلفی و عملکرد آنها در قفقاز، در تبیین عوامل گسترش این جریان بر تنوع هویتی، مناقشات داخلی، ذهنیت منفی تاریخی، اختلافات ارضی و موقعیت ژئواستراتژیک منطقه، نقش رسانه‌ها و وهابیت تأکید می‌کند. همچنین از نقش عوامل خارجی نظیر بازیگران منطقه‌ای از جمله روسیه، ترکیه، ایران و آذربایجان، و فرمانطقه‌ای مانند آمریکا، اسرائیل، اتحادیه اروپا، چین و... غافل نمی‌شود. سپس با لحاظ ترتیبات امنیت منطقه‌ای به چالش‌ها و قدرت نرم ایران در قفقاز، و نیز ملاحظات امنیتی آن در خصوص جریان‌های تکفیری می‌پردازد. مسعودنیا و همکاران (۲۰۱۷) تهدیدات محتمل گروه‌های سلفی دیوبندی و وهابی پاکستان علیه امنیت ملی ایران را مورد توجه قرار می‌دهند. سیدنژاد (۲۰۱۰) نیز بر پیامدهای نقش‌آفرینی جریان‌های سلفی به مثابه مهم‌ترین بازیگر غیردولتی در عراق پس‌اصدام برای امنیت ایران تمرکز می‌کند.

در بررسی آثار پیش‌گفته، سابقه‌ای از تمرکز چند بعدی از سنخ طرحواره پژوهش حاضر مشاهده نمی‌شود. مشخصاً، خلاهای ذیل را می‌توان متذکر شد: (۱) در ارزیابی تأثیر دو سویه جغرافیای غرب آسیا و ایدئولوژی سلفی رادیکال، تحلیل نظام‌مند و منسجمی مشاهده نشده است. (۲) در ارزیابی گسترش و تداوم سلفی‌گری، از دلایل «جاذبه توده‌ای» آن یعنی مکانیسم هویت‌آفرینی پوپولیستی بر اساس قطبی‌سازی‌های مذهبی-فرقه‌گرایانه غفلت شده است. (۳) در ارزیابی نسبت میان سلفی‌گری و رواج خشونت، تمرکز تحلیلی دقیقی بر زمینه‌های جامعه‌شناختی- روان‌شناختی استقبال از ایدئولوژی سلفیسم، آرایش جغرافیایی جریان‌های سلفی، و مکانیسم علی وجود توأمان تهدیدات (داخلی و خارجی) صورت نگرفته است. (۴) در راهبرد خنثی-سازی به ترسیم شبکه‌ای از اقتضائات و امکانات هم‌افزا در حوزه فکری (درون‌گفتمانی و برون‌گفتمانی) و

عملیاتی، از دو منظر داخلی و بین‌المللی، توجه شایانی صورت نگرفته است. به منظور رفع این خلا، پژوهش حاضر بر تمرکز تحلیلی ترکیبی (ایدئولوژی‌شناسانه-ژئوپولیتیکی) متوسل می‌شود چراکه هم نسبت وثیقی میان تهدیدات ناشی از خشونت‌گرایی سلفیسم جهادی و «ایدئولوژی‌زیه-کردن مذهب» توسط این جریان می‌بیند و هم این کنش ایدئولوژیک در بستر عینی «ژئوپولیتیکی» نضج می‌یابد که کاتالیزور کنش‌گری این جریان است. همچنین در خصوص چگونگی مواجهه با تهدیدات این جریان پیشروی امنیت ملی ایران، پژوهش حاضر درصدد ارائه تحلیلی کاربردی با تأکید بر درهم تنیدگی نظریه و عمل می‌پردازد و متقابلاً راهبردها ناظر به ابعاد نظری و عملی خواهند بود.

۳. ساختار روش‌شناختی و چارچوب مفهومی

پژوهش حاضر داده‌های گردآوری‌شده از منابع کتابخانه‌ای و مطالعه اسنادی را در قالب یک روایت توصیفی-تحلیلی متشکل از دو لایه‌ی مکمل، یعنی تحلیل در زمانی^۱ و هم‌زمانی^۲ به‌کار می‌گیرد. تحلیل «در زمانی» بر فرایند دگرگونی در طول زمان تأکید می‌کند اما تحلیل «هم‌زمانی» با برش زمانی و متوقف کردن زمانی موضوع تحلیل، بُعدی خاص از ساختار روابط اجتماعی یا سیاسی را محور بررسی قرار می‌دهد. به عبارت دیگر، موضوع خود را از جریان توالی زمانی رویدادها بیرون می‌کشد و در حوزه نظری محض قرار می‌دهد. «اگر رهیافت هم‌زمانی مانند عکس‌برداری در لحظه‌ای معین باشد ... رهیافت در زمانی مانند فیلمبرداری است که حرکت پدیده مورد بررسی را ثبت می‌کند» (Hay, 2021: pp. 237-243). در پژوهش حاضر، کاربست این دو رهیافت تحلیلی بدین صورت است که با رویکرد «در زمانی» و در قالب «روندپژوهی تاریخی»، سابقه تاریخی تهدیدات ژئوکالچرال علیه ایران بررسی می‌شود تا تداوم الگوی تهدید را متذکر گردد؛ با رویکرد «هم‌زمانی» و در قالب تمرکز بر مختصات ایدئولوژیک و بستر جامعه‌شناختی-روانشناختی گسترش سلفیسم جهادی (به‌عنوان مخاطره‌برانگیزترین نیروی ژئوکالچرال امروزی)، نحوه تهدیدزایی آن برای امنیت ملی ایران تبیین می‌گردد. سلفیسم جهادی را می‌توان مهم‌ترین ایدئولوژی ضدایرانی در پیرامون جغرافیای ایران و، در نتیجه، موجد مهم‌ترین تهدید ژئوکالچرال علیه امنیت ملی قلمداد نمود. نیروی ژئوکالچرال همواره با نیروی ژئوپولیتیکی در هم تنیده است؛ بنابراین برای شناخت نیروی ژئوکالچرال باید نیروی ژئوپولیتیک را شناخت. (Mesbahi, 2011: p.9) به منظور تحلیل سویه ژئوپولیتیکی تهدیدات سلفیسم رادیکال علیه امنیت ملی ایران، در لایه اول، پژوهش حاضر بر روش «روندپژوهی»^۳ استوار می‌گردد تا به تبیین روندهای حاکم بر تاریخ نزاع‌های مذهبی-سیاسی ژئوکالچرال و ژئوپولیتیکال خاورمیانه و تأثیرگذاری آن بر امنیت و منافع ملی ایران بپردازد. «روند» به دگرگونی‌های منظم و پیوسته داده‌ها در بستر زمان گفته می‌شود. روندپژوهی که به جهت‌دهی داده‌های خام، پردازش و شناخت روابط میان آنها اشاره دارد، نخستین بار توسط تئودور جی گوردن در

1. Diachrony

2. Synchrony

3. Trend Impact Analysis

میانۀ دهۀ ۱۹۹۰ بیان شد. در این روش، روند تحت تأثیر توالی رویدادها یا رخدادهای مهمی قرار می‌گیرد که برآمدن آنها شاید در شکل‌گیری آینده نقش مهمی ایفا کند. (Gordon, 1994) جای شگفتی نیست که مفهوم روند (تغییرات پیوسته و منظم داده‌ها در بستر زمان) با رویداد در هم تنیده است. به بیان دیگر، معنای روند با ترتیب زمانی رخدادها همبسته خواهد بود. با این حال، ترتیب زمانی رخدادها باید از الگوی آشکاری با رابطه‌ای روشن و با قابلیت توجیه علی و معلولی پیروی کند تا روند خوانده شود. در واقع، روندها زنجیره‌ی مستمر رویدادها هستند که هم وضعیت کنونی را مشخص می‌کنند و هم از موقعیت‌های احتمالی آینده خبر می‌دهند. بر این اساس، تکنیک «تحلیل روند» به بررسی داده‌ها و اطلاعات تاریخی و فعلی برای شناسایی الگوها و روندهای موجود در یک حوزه خاص می‌پردازد.

با کاربست این تکنیک، مقاله حاضر درصدد است براساس تحلیل داده‌های تاریخی نشان دهد که در غرب آسیا یک روند تاریخی ظهور نیروهای ژئوکالچرال ضدایرانی شکل گرفته است؛ روندی که به‌طور مداوم بستر اصلی شکل‌گیری تهدیدات ژئو-کالچرال علیه منافع ملی و تمامیت ارضی ایران بوده است. ظهور و گسترش سلفیسم جهادی جدیدترین و بارزترین نمود این روند است که کنش‌گری رادیکال فراملی آن، تهدیدات جدی‌ای را متوجه ایران ساخته و می‌سازد. البته در این مقاله، تحلیل تاریخی و ردیابی تحولات در بستر ژئوکالچرال، پایه‌ای برای هشدار نسبت به تداوم یک تهدید و نه تدوین سناریو، به سبک برخی مطالعات آینده‌پژوهانه، ارائه می‌دهد. به همین دلیل، راهبرد پیشنهادی یا تحلیل‌های راهبردی، نه در چارچوب سناریونویسی بلکه در چارچوب فهم و تبیین روندهای مژمن تهدید ارائه خواهند شد.

بدیهی است که ارائه هرگونه تحلیل راهبردی به منظور تدوین راهبرد پیشنهادی در جهت مقابله با این تهدیدات ضدایرانی مستلزم فهم چگونگی تهدیدزایی آن می‌باشد. از این‌رو، در لایه‌ی دیگر، می‌بایست به تحلیل مختصات نظری سلفیسم جهادی پرداخت تا نسبت میان ایران‌ستیزی خشونت‌بار این نیروی ژئوکالچرال با «نوع قرائت از مذهب» و «محرك‌های جامعه شناختی - روان‌شناختی» مشخص گردد. بدین منظور، سلفیسم جهادی را می‌توان به‌عنوان یک «ایدئولوژی» در نظر گرفت. این تلقی با نظر به ماهیت و کارکردهای ایدئولوژی، یعنی تبیین وضع موجود، تجویز وضع مطلوب، و دستورالعمل تحقق آن صورت می‌گیرد.

در مقام یک ایدئولوژی، سلفیسم رادیکال - جهادی با ارائه قرائتی بنیادگرا از دین به «تبیین» وضع موجود و «تجویز» وضع مطلوب می‌پردازد و در قالب هنجارها و دستورالعمل‌های فقهی، اعمال خشونت را در جهت احیاء خلافت به‌مثابه رسالت مذهبی «توجیه می‌کند». در عین حال، نظر به اینکه در کنار اسطوره-سازی، بُعد دیگر ایدئولوژی‌ها سازگاری با عقلانیت ابزاری است، ایدئولوژی‌ها (به مثابه اسطوره‌های سیاسی جدید) در واقع پدیده‌های پیچیده‌ای هستند که آمیزه‌های از ابعاد متناقض اسطوره‌ای و عقلانی‌اند: مقوله‌های جادویی و ناعقلانیشان ناشی از نقش تمثیلی ناخودآگاه‌ها و عملکرد دستگاه عقلانیشان ابزارسازی از عقل است. (Shayegan, 1994: pp.12, 19) در این معنا، باوجود باوجود تصلب عقیدتی بنیادگرایانه، به سبب اینکه یک جنبش سیاسی - ایدئولوژیک و نه صرفاً عقیدتی است، به اقتضاء شرایط و جوهری از «عقلانیت ابزاری» و «عمل‌گرایی تاکتیکی» در آن دیده می‌شود.

فارغ از مکانیسم ایدئولوژیک فوق که نحوه شکل‌گیری «اراده به خشونت‌ورزی» در پیروان سلفیسم را

توضیح می‌دهد، فهم دلایل جاذبه توده‌ای این ایدئولوژی چارچوب تحلیلی مضاعفی می‌طلبد. در اینجا، تقارن «مذهب ایدئولوژی‌زده‌شده» با ظهور «جامعه توده‌ای» متغیر تعیین کننده است؛ سلفیسم رادیکال، در کنار سایر جنبش‌های احیاگرای اسلامی، به مثابه بدیل بومی ایدئولوژی‌های شبه‌مدرن (نسخه‌های خاورمیانه‌ای ناسیونالیسم، لیبرالیسم و سوسیالیسم) در مناطق جغرافیایی ویژه‌های ظهور و جهش یافته است که دولت‌های آن با بحران‌های ساختاری اساسی نظیر کارآمدی، نفوذ، مشروعیت و اقتدار (همه موارد یا برخی) مواجه بودند و جامعه مدنی نیز به دلیل مانایی ساخت اجتماعی سنتی و تصلب ساخت سیاسی اقتدارگرا شکل نگرفته یا در ضعف مفرط بود. (Sayyid, 2003: p.22)

۴. «تداوم تاریخی» تهدیدات ژئوکالچرال علیه ایران در خاورمیانه

در چارچوب رویکرد در زمانی، و به منظور شناسایی الگوی تهدید ژئوکالچرال علیه ایران در جغرافیای خاصی از غرب آسیا، پرسش محوری این است که ساختار ژئوپلیتیکی و ژئوکالچرال منطقه به لحاظ تاریخی چگونه بر ظهور و افول نزاع مذهبی در خاورمیانه تأثیر گذاشته است؟ در پاسخ، با تکیه بر روند پژوهی، می‌بایست به بررسی تاریخی اجمالی از سال ۲۲۱ میلادی تا دسامبر ۲۰۲۴، به محوریت رخدادهای برساننده اصلی نزاع مذهبی در جغرافیای میان‌رودان و شامات پرداخت تا مشخص شود که چگونه نیروهای ایده-بنیاد عمدتاً مذهبی در میانه‌ی رقابت‌های ژئوپلیتیکی در منطقه شکل گرفته و رابطه‌ای دوسویه با سیاست دولت‌ها و راهبرد قدرت‌ها برقرار می‌کردند؛ به بیان دیگر، یعنی هم بر اهداف ژئوپلیتیکی دولت‌ها تأثیر گذاشتند و هم قدرت‌ها با استفاده از چنین نیروهایی به اهداف ژئوپلیتیکی خود می‌رسیدند.

مرکز این منازعه را باید در منطقه‌ای معروف به هلال حاصلخیز^۲ (از کوهپایه‌های غربی زاگرس تا کرانه شرقی مدیترانه و از رشته کوه توروس در شمال تا بیابان شام در جنوب) دید. این هلال که شامل کشورهای امروزی عراق، اسرائیل، اردن، لبنان، فلسطین، سوریه، شمال کویت، جنوب شرقی ترکیه و غرب و جنوب غربی ایران است،^۳ به مثابه یک منطقه مرزی^۴ (مارشال، ۱۴۰۱)، در طول تاریخ زیر ضرب قدرت‌های منطقه‌ای مستقر در فلات‌های پیرامونی بود. هر قدرتی از هر سوی جغرافیایی به این سرزمین می‌تاخته، به گونه‌ای که این هلال یا کاملاً زیر سیطره قدرت بزرگ بیرونی بوده (ایرانیان هخامنشی، اعراب، ترکان عثمانی) و یا مرز دو قدرت بزرگ در میانه آن جای گرفته است (روم- اشکانی، بیزانس- ساسانی، ایلخانان- ممالیک، صفوی- عثمانی، بریتانیا-فرانسه).

جغرافیا به گونه‌ای دیگر نیز هلال حاصلخیز را تنبیه کرده است؛ مانع طبیعی جغرافیایی نه در مرزها وجود دارد که هجوم دشمنان بیرونی را ابتر سازد و نه در درون هلال جای دارد که واپسین امید مردمان مدافع باشد. وانگهی، عمده مرزهای کشورهای کنونی درون این هلال نیز طبیعی نیست. پیامد این وضعیت،

1. Constitutive Events

۲. Fertile Crescent: (به عربی: الهلال الخصیب)

۳. برخی نویسندگان قبرس و شمال مصر را نیز جزو این منطقه به حساب می‌آورند.

4. Borderland

عدم استقلال تاریخی این سرزمین تاریخی و نبود هویت ملی نیرومند در این کشورهاست. به بیان دیگر، شکل‌گیری کشورهای درون هلال حاصلخیز نه برخاسته از اراده ملی که محصول توافق استعماری بوده است. (Buzan, 2009) همین فقدان نیروی درون‌زا در پدید آمدن کشورهای درون هلال، به نبود پیشینه حکمرانی ملی در محدوده این کشورها انجامیده و نقطه آسیب‌پذیری این منطقه شده است. با وجود این پیشینه‌ی طولانی تمدنی در میان‌رودان و شامات، حکومت‌های چیره بر این سرزمین معمولاً از دل مردمانش برنیامده بودند.^۱ از تسخیر بابل توسط کوروش هخامنشی تا قرارداد سایکس پیکو، میان‌رودان بخشی از قدرت‌های منطقه‌ای بود. در واقع، لشکرکشی‌های نظامی، دادوستدهای بازرگانی و تضارب آرای دینی همگی بستری برای شکنندگی و ازهم‌گسیختگی زیست‌مردمانی با تبار، زبان و مذاهب متفاوت در این کشورها در طول تاریخ فراهم ساخته بود. (Reisnezhad, 2018) مهم‌تر اینکه، بدیل‌های بالفعل و بالقوه می‌توانند یکپارچگی سرزمینی آن را برهم زنند.

عراق و سوریه دو کشور کنونی دربرگیرنده هلال حاصلخیز هستند و سیر دگرگونی‌های منطقه بر اهمیت رودخانه فرات به‌عنوان مرز داخلی این هلال اشاره دارد؛ دره رود فرات در شرق سوریه و شمال غرب عراق واقع شده است؛ پهنه‌ای که اقلیم جزیره نام دارد. جزیره در شمال عراق، جنوب شرقی ترکیه و شمال شرقی سوریه تشکیل شده و سه شهر اصلی آن شامل موصل، آمد (دیاربکر) و رقه است که پناهگاه سه قبیله عرب‌زبان ربیعیه، بکر و مضر بودند. (Strange, 1905) برخلاف دیاربکر، دو حوزه دیگر عرب‌زبان و ماوای قبایل بادیه‌نشین با سرعت تحرک بالا هستند. (Lane-Poole, 1984: pp.106-107; Gharehchanlo, 2001) این دو منطقه در طول تاریخ همواره رابطه‌ای تنگاتنگ داشته‌اند به‌گونه‌ای که حاکم موصل، و نه حاکم دمشق، حاکم رقه بوده است و بالعکس. بنابراین، جغرافیا بستر برآمدن قلمرویی نیمه‌مستقل از دجله تا فرات در شمال میان‌رودان را آماده ساخته است؛ قلمروی که با تضعیف هر از چند گاه حاکمیت در دمشق و بغداد در ژئوپلیتیک منطقه برجسته می‌شود؛ از امپراتوری آشور تا داعش.

نقطه عزیمت این بررسی را می‌توان به رقابت زرتشتی‌گری با مسیحیت و سپس شاخه مسیحیت نسطوری با مسیحیت یعقوبی و کالسدونی^۲ اختصاص داد؛ نکته اینکه مرز بین این نزاع‌های ظاهراً مذهب-پایه، رودخانه فرات بود. (Daryaei, 2013) موج بعدی این تقابل مذهبی-جغرافیایی، با نزاع صفویه - عثمانی جدی شد. پیش و پس از این تقابل، در عراق نزاع بین شیعه و سنی اتفاق می‌افتد؛ وضعیت ژئوکالچرالی که کمابیش تا فروپاشی امپراتوری عثمانی پس از جنگ جهانی اول تداوم یافت.

سپس انقلاب اسلامی ایران به‌عنوان یک «رخداد برساننده» با رادیکالیزه کردن جماعات شیعی که اکثرًا تحت سلطه قدرت‌های عرب سنی بودند آنان را از حاشیه به متن جهان اسلام و منطقه کشاند. پس از سقوط صدام و شکل‌گیری پویایی‌های تازه در نظم ژئوپلیتیکی منطقه، هلال حاصل‌خیز بار دیگر به کانون تحولات راهبردی

۱. خلافت اسلامی اموی و عباسی با مرکزیت دمشق و بغداد بیش از آن که سوری و عراقی باشد، حکومت‌هایی عربی-اسلامی و فراملی بودند.

۲. مسیحیت رسمی که از سوی امپراتوری روم و سپس روم شرقی (بیزانس) و روم غربی حمایت می‌شد؛ شاخه‌های کنونی مسیحیت امروزی کاتولیک، پروتستان و ارتدوکس همگی شاخه‌های مسیحیت کالسدونی است.

بدل شد. در این دوره، ظهور مفهوم «هلال شیعی» از یک سو، و واکنش جریان‌های سنی تندرو از سوی دیگر، بستر ظهور تهدیدی تازه را فراهم ساخت.

این تهدید در قالب «سلفیسم جهادی» شکل گرفت؛ پدیده‌ای که در بستر شکاف‌های مذهبی، فروپاشی دولت‌ها، و رقابت‌های منطقه‌ای، به صورت یک خطر ژئوکالچرال پیچیده و چندلایه علیه ایران درآمد و تلاش کرد که شبکه‌ی شیعه و سامانه‌های اعمال قدرت منطقه‌ای آن را درهم کوبد.

سه‌گانه سلفی-جهادی شامل القاعده، داعش و طالبان، طی دو دهه اخیر، به‌عنوان یکی از اصلی‌ترین ابعاد تهدیدات ژئوپلیتیکی و ژئو-کالچرال علیه جمهوری اسلامی ایران عمل کرده‌اند. این جریان‌ها که از دل بحران‌های ساختاری در نظم خاورمیانه و خلأهای امنیتی ناشی از فروپاشی دولت‌های ملی در عراق، سوریه و افغانستان برآمدند، با بهره‌گیری از گسل‌های فرقه‌ای، ابزارهایی علیه افزایش نفوذ منطقه‌ای ایران فراهم آوردند. القاعده از دهه ۱۳۸۰ به‌ویژه در عراق پسا-صدام و افغانستان درگیر جنگ، با تشکیل شبکه‌های تروریستی فراملی، نقش مؤثری در گسترش خشونت فرقه‌ای علیه شیعیان ایفا کرد. این گروه با استفاده از برخی کانال‌های حمایتی در جهان عرب، ضمن تضعیف متحدان منطقه‌ای ایران، به دنبال ایجاد نفوذ ایدئولوژیک و جذب نیروی انسانی در برخی مناطق سنی‌نشین ایران مانند سیستان و بلوچستان بود. پس از آن، داعش به‌عنوان نسخه رادیکال‌تر القاعده، ایران را به‌طور صریح و مستقیم به‌عنوان یکی از اهداف اصلی اقدامات خود معرفی کرد. این گروه با اشغال موصل، اعلام خلافت اسلامی و استقرار در محور عراق-سوریه، عملاً به تهدیدی ژئوپلیتیکی برای اتصال راهبردی ایران به مدیترانه بدل شد. در کنار عملیات میدانی در منطقه، حملات مستقیم در داخل خاک ایران - از جمله حمله تروریستی به مجلس شورای اسلامی و حرم امام خمینی در سال ۱۳۹۶ - نشان‌دهنده عبور این تهدید از قلمرو بیرونی به درون مرزهاست.

در همین راستا، و البته در بافتی بیرون از هلال حاصلخیز، دیگر گروه سلفی یعنی طالبان نیز در دو مقطع تاریخی - دوره اول حاکمیت این گروه (۲۰۰۱-۱۹۹۶) و سپس بازگشت مجدد به قدرت در ۲۰۲۱ - نقش آفرینی معناداری در تهدید مرزهای شرقی ایران ایفا کرده است. در دوره اول، قتل دیپلمات‌های ایرانی در مزارشریف و تهدید منافع جمهوری اسلامی ایران، این گروه را به‌عنوان یک دشمن آشکار مطرح کرد. در دوره دوم، با وجود لحن دیپلماتیک‌تر طالبان، اقدامات عملی آنان از جمله درگیری‌های مرزی، بی‌توجهی به حق‌آبه ایران از رود هیرمند، و همچنین تساهل نسبت به فعالیت گروه‌هایی چون جیش‌العدل، نشان می‌دهد که تهدید آنها علیه منافع و امنیت ملی ایران تنها به حوزه سرزمینی محدود نیست بلکه از ظرفیت نفوذ اجتماعی و امنیتی در درون خاک ایران نیز برخوردار است. همچنین، موج جدید مهاجرت افغانستانی‌ها و امکان نفوذ عناصر تندرو در پوشش مهاجرت، سطح جدیدی از تهدیدات نرم و پنهان را ایجاد کرده است.

در مجموع، این سه جریان با وجود تفاوت‌های ساختاری و ایدئولوژیک، عملاً یک طیف تهدید همگرا را شکل داده‌اند که بنیاد آن بر تضعیف شبکه قدرت منطقه‌ای ایران، تخریب مشروعیت فکری-مذهبی تشیع، و ایجاد بی‌ثباتی در مرزها و بافت‌های اجتماعی حاشیه‌ای کشور استوار است. مقابله با این طیف پیچیده، مستلزم اتخاذ راهبردی چندلایه شامل مهار نظامی، سرمایه‌گذاری در ظرفیت‌های نرم قدرت، و تقویت عمق راهبردی از طریق دیپلماسی فعال در محیط پیرامونی ایران است.

در مقابل، جمهوری اسلامی ایران از ۲۰۰۳ کوشید تا با اتخاذ راهبرد منطقه خاکستری و تکیه بر شبکه‌ای از گروه‌های نظامی-سیاسی عمدتاً شیعی بر توان مانوردهی خود در منطقه بیفزاید؛ راهبردی که پس از بهار عربی بیش از پیش گسترش یافت. (Reisinezhad, 2020) اگرچه تهران آن را راهبرد دفاعی می‌نامید، جهان عرب و غرب آن را راهبرد تهاجمی ایران برای تسلط بر منطقه خوانده‌اند. بنیان این شبکه که آن را محور مقاومت می‌نامند بر اتحاد یک دولت با گروه‌های غیردولتی استوار است. در واقع، حزب‌الله، حماس و انصارالله گروه‌های نیابتی ایران نبوده‌اند بلکه متحدین غیردولتی آن هستند. رابطه تهران با این گروه‌ها از سنخ رابطه دستوری بالا به پایین نیست.

پیامد فشار بر جبهه مقاومت در دره فرات و تحریم‌های فلج‌کننده بر جمهوری اسلامی ایران تشدید بیشتر فرایندهای تنبیه همراه با امنیتی‌سازی گسترده کشور و در مقابل، واکنش ایران با گسترش روزافزون «جبهه مقاومت» در میانه فشارهای سیاسی و تهدیدهای نظامی بود. از پایان جنگ داخلی سوریه، راهبرد منطقه خاکستری ایران در جغرافیایی به نام محدوده منطقه خاکستری به‌کار گرفته شد؛ جغرافیایی که منطبق با هلال حاصلخیز بود و دربردارنده دولت‌های ورشکسته. اگر روسیه خود در ایجاد محدوده خاکستری‌اش نقش مستقیم داشته (اوکراین)، ایران در محدوده‌ای حضور یافته که آمریکا در ایجادش دخالت داشت (عراق-افغانستان-سوریه-لبنان-یمن). تکیه بر شبکه متحدین غیردولتی به منزله ابزار بازدارندگی و ظرفیت نامتقارن و ادارندگی، بر توان مانوردهی منطقه‌ای ایران افزود و ایران را به کشوری با راهبرد دفاعی مبتنی بر نسل چهارم جنگ بدل ساخته بود. از این رو، تمایل به ریسک سنجیده در هلال حاصلخیز در راستای راهبرد منطقه خاکستری بود.

با این حال، حمله غیرمنتظره حماس به اسرائیل در ۷ اکتبر ۲۰۲۳، تبدیل به خونین‌ترین نبرد میان تل‌آویو و این گروه شد که بخشی از جبهه مقاومت بود و در ادامه به نبرد میان حزب‌الله و اسرائیل کشیده شد. اندکی بعدتر، ایران و اسرائیل نیز در دو دور به ضربات موشکی به پایگاه‌های یکدیگر پرداختند. با این حال، حزب‌الله و حماس زیر فشار خردکننده اسرائیل و حامی آمریکایی‌اش ضربات سهمگینی دریافت کردند تا آن‌جا که عمده رهبران بلندپایه این دو گروه مهم از متحدین غیردولتی جمهوری اسلامی ایران ترور شدند. اما آنچه بار دیگر به‌عنوان سوپه نزع مذهبی نمایان شد، سقوط حکومت اسد و پیروزی هیئت تحریرالشام بود؛ گروهی سلفی که پیش از این با نام جبهه‌النصره به‌عنوان شاخه سوری القاعده خوانده می‌شد و در جنگ داخلی سوریه شرکت داشت. (Joscelyn, 2017; Alami, 2017) نیروهای تحریرالشام در ۸ دسامبر ۲۰۲۴، پس از ۱۱ روز جنگ، تقریباً بدون مقاومت از سوی ارتش سوریه، موفق شدند دمشق را تصرف کنند. سقوط اسد چیدمان ژئوکالچرال منطقه را برهم زد و بار دیگر فرات را به‌عنوان محور جغرافیایی نزع محتمل مذهبی نمایان ساخت. فروپاشی سوریه باعث اما ضربه‌ای سخت به جبهه مقاومت زد و از توان ژئوکالچرال جمهوری اسلامی فروکاست. بار دیگر تاریخ نشان داد که کنترل هلال حاصلخیز، به‌عنوان محور اصلی تنش‌های ژئوکالچرال خاورمیانه، ناپایدار و بی‌دوام است.

از بررسی سیر تاریخی پر فراز و نشیب شگفت‌انگیز منازعه مذهبی در هلال حاصلخیز خاورمیانه می‌توان پنج دوره را ترسیم کرد؛ دوره‌هایی از نزاع که هر کدام با صلح دینی ظاهری به پایان می‌رسد ولی در چرخه‌ای نوین از تنش دینی رخوت آن درهم می‌شکند. همچنین، از داده‌های تاریخی می‌توان دریافت که نزاع عمده در دل خاورمیانه، هلال حاصلخیز، کمابیش بر مرز رودخانه فرات استوار بوده است و کنترل کامل و همزمان بر سرزمین‌های غربی و شرقی فرات بر پایه نیروی صرفاً ژئوکالچرال امری شکننده و ناپایدار می‌نماید. مهم‌تر اینکه، می‌توان این روند را شناسایی نمود که اگر هلال حاصلخیز محور بالقوه ژئوکالچرال ایران بوده است، همزمان بستر شکل‌گیری نیروهای ژئوکالچرال ضدایرانی نیز بوده است. سلفیسم جهادی متاخرترین نمود این نیروی ژئوکالچرال است که گسترش توده‌ای آموزه‌های آن، مخاطرات جدی برای ایران در پی خواهد داشت.

۵. «آموزه و بستر» تهدیدزایی سلفیسم جهادی علیه ایران: ایدئولوژی مذهبی-پوپولیستی ترور

در چارچوب رویکرد همزمانی، و به منظور شناخت نحوه تهدیدزایی نیروی ژئوکالچرال سلفیسم جهادی علیه ایران، پرسش محوری این است که چگونه میتوان ظهور و گسترش «اراده به خصومت» با ایران را در پیروان سلفیسم رادیکال توضیح داد؟ پاسخ در «آموزه‌های ایدئولوژیک» محرک ضدیت و خشونت‌ورزی علیه ایران و «زمینه‌های جامعه‌شناختی- روان‌شناختی» گسترش توده‌ای آن نهفته است. فهم «مکانیسم اتصال» مذهب سلفی و خشونت‌ورزی تروریستی، مستلزم تمرکز بر رابطه میان «نوع قرائت از مذهب» و ظهور و گسترش توده‌ای «خشونت موجه» است. بدین منظور، از میان اشکال اصلی انگاره اجتماعی (اسطوره، مذهب، ایدئولوژی)، «ایدئولوژی» مناسبترین مفهوم برای تحلیل این اتصال به نظر می‌رسد (Ansar, 2019: p.73) چراکه ایدئولوژی با دعوت به مبارزه در راستای اهداف قطعی و تدارک سازوکارهای مورد نیاز در زنجیرهای از اعمال گروهی، اصلیت‌ترین عنصری است که فرد را به ارتکاب خشونت سوق میدهد (اگرچه لزوماً همواره با خشونت طلبی همراه نیست). (Borum, 2004: p.46) تلقی از سلفیسم رادیکال-جهادی به مثابه یک «ایدئولوژی» با نظر به «ماهیت و کارکردهای ایدئولوژی» (تبیین وضع موجود، تجویز وضع مطلوب و دستورالعمل تحقق) صورت می‌گیرد؛ چراکه همچون یک ایدئولوژی، با ارائه قرائتی بنیادگرا از دین به «تبیین» وضع موجود (انحطاط) و «تجویز» وضع مطلوب (احیاء خلافت) می‌پردازد و در قالب دستورالعمل‌های فقهی، اعمال خشونت را (به مثابه رسالت مذهبی) «توجیه می‌کند».

توضیح نحوه شکل‌گیری «اراده به خشونت موجه» در این ایدئولوژی، مستلزم یک دستگاه مفهومی متشکل از سه رکن می‌باشد: «تقلیل‌گرایی اسطوره‌ای»^۱، «خشونت‌برسازنده»^۲ و «مدرنیسم ارتجاعی»^۳. «اسطوره» به تعبیر رولان بارت یک فرم، گفتار یا اسلوبی از دلالت است که معنا را از بستر تاریخی‌اش جدا کرده، به آن قطعیت و تصلب می‌بخشد و بدین ترتیب، معنا را «تقلیل می‌دهد». هر محتوایی (از جمله دینی) با قرار گرفتن در این نوع قالب تقلیل‌گرایانه به اسطوره بدل می‌شود. (Barthes, 2007: 30-35, 41-)

1. Ideological Reductionism
2. Constructive Violence
3. Reactionary Modernism

49) «خشونتِ برسازنده» در اندیشه سورل ناظر به فهمی از سیاست است که در آن باید از طریق «نفی» به «ایجاد وضعیت جدید» اقدام کرد و اراده به این مهم نیز به شکل «خشونت» ظاهر می‌شود اما خشونتی که طبق اصول اخلاقی خاصی (اسطوره اجتماعی برساخته‌ی ایدئولوژی) اقدام می‌کند. (Tudor, 2003: 32)

«مدرنیسم ارتجاعی» به همنشینی ایده‌ها و آرمان‌های ضدمدرن (نفی ارزش‌های مدرن نظیر عقلگرایی، آزادی، برابری و دموکراسی) و محصولات عقل ابزاری مدرن (بروکراسی، صنایع پیشرفته، تکنولوژی‌های نظامی، فنون تبلیغاتی بسیج توده‌ای و...) در قالب یک ایدئولوژی اشاره دارد. (Herf, 2003)

در چارچوب سلفیسم رادیکال، شاهد نوعی ایدئولوژی‌زیزه‌کردن مذهب هستیم که از طریق نحوه مواجهه اسطوره‌ای با دین، یعنی نادیده‌گیری تفسیرپذیری گسترده نصوص و فروکاستن آن‌ها به یک معنای (لفظ‌باورانه) خاص، صورت می‌گیرد. در این چارچوب، نه تنها جایی برای مراجعه به عقل جمعی و عرف جهت تدارک قوانین مناسب برای پاسخگویی به نیازهای روز انسان مسلمان و اداره جوامع اسلامی معاصر نمی‌توان متصور بود بلکه تفسیر اجتهادی نیز بدعت و زمینه‌ساز انحراف از دین تلقی می‌شود. این فهم «تقلیل‌گرایانه» (به معنای ظاهرگرایانه، گذشت‌گرایانه و لذا متصلبانه) در قبال مسائل اجتماعی - سیاسی، به مانند یک دکترین مذهبی - سیاسی انعطاف‌ناپذیر در قبال وضع موجود و روش‌های اصلاح آن عمل می‌کند که لاجرم «اراده به خشونت‌ورزی» را به منزله رسالت دینی در جهت «برساختن» نظم مطلوب تجویز می‌نماید. (Abbaszadeh Marzbali, 2021)

در این راستا، آنها اسطوره سیاسی خود را برای بسیج توده‌ها (تحت لوای فانتزی «جامعه اسلامی ناب») ارائه می‌دهند و در قالب پیگیری آرمان «جماعت‌سازی»، وضع موجود را همچون وضعی استثنا به تصویر می‌کشند که سامان یافتن آن قطعی اما مستلزم اراده برای تقبل تکالیف برآمده از آن است. پاکسازی خشونت‌آمیز جامعه در راستای این رسالت، یکی از ضروری‌ترین مراحل است. طبعاً، پاکسازی محیط به قصد ایجاد / احیاء «جماعت اصیل» ناظر به مخاطبی است که وجودش به منزله تهدیدی برای انسجام و وحدت جامعه تصویرسازی می‌شود. لذا این نوع خشونت‌ورزی اسطوره‌ای - مذهبی بر نوعی «قطبی‌سازی پوپولیستی» (جماعت مومنان در برابر جماعت کفار) بنا می‌شود و بدین ترتیب، قربانی‌سازی از «دیگری جماعت» اصیل و مومن (یعنی کافر به‌مثابه هومو ساکر) به‌عنوان بخشی قطعی از پروژه احیا جماعت اسطوره‌ای موضوعیت می‌یابد. انگاره «شیعه به‌مثابه رافضی»^۲ برای سلفی‌های رادیکال چنین کاربردی دارد.

به اعتبار ایدئولوژی‌بودن، طبعاً این دکترین حتی تکنیک‌های اعمال خشونت را در قالب هنجارها و دستورالعمل‌های فقهی، یعنی سه مفهوم نکایه (تخریب)، توحش (ارعاب) و تمکین (استقرار)، ترسیم می‌نماید (Nasri, 2017)؛ بدین صورت که ابتدا باید از طریق اعمال ایذایی، دشمن را از درون مستهلک ساخت. سپس، توحش را تا حدی اعمال کرد که وحشت مستولی شود. در نتیجه، توده‌ی ترسیده از هرگونه اقتداری که بتواند نظم را برقرار سازد، تمکین خواهد کرد. (Naji, 2018)

1. Community-building

۲. رافضی، به‌عنوان لقبی کنایی و اهانت‌آمیز خطاب به آن دسته از مسلمانانی است که به رهبر خود پشت می‌کنند. برخی از اهل سنت، این لقب را به این دلیل برای شیعیان به‌کار می‌برند که خلفای راشدین اهل سنت را نپذیرفتند.

در عین حال، چون سلفیسم رادیکال یک جنبش «سیاسی-ایدئولوژیک» و نه صرفاً «عقیدتی» است، وجوه محاسبه‌گرایانه‌ی برآمده از «عقلانیت ابزاری» را هم در قالب «توسل به تکنولوژی‌های مدرن» ارتباط-گیری، مبارزه و اعمال خشونت، و هم به اقتضاء شرایط در قالب نوعی «عملگرایی تاکتیکی» در قالب مذاکره، شمول‌گرایی پوپولیستی، و... برمی‌تابد.

فارغ از مکانیسم ایدئولوژیک محرک «اراده به خشونت‌ورزی» در پیروان، فهم قابلیت این ایدئولوژی سیاسی-مذهبی برای بسیج توده‌های تمرکز تحلیلی مضاعفی می‌طلبید. اهمیت این تمرکز از آن روست که باوجود افزایش آگاهی عمومی و برخی تجارب - هرچند نیم‌بند - از نهادهای دموکراتیک در خاورمیانه معاصر، این منطقه همواره در معرض خیزش پوپولیسم مذهبی رادیکال بوده است. اما در مقایسه با جنبه خشونت‌آمیز سلفیسم رادیکال، بعد پوپولیستی این پدیده توجهات بسیار کمتری را به خود جلب کرده و در این زمینه، خلأ پژوهشی در ادبیات جریان اصلی مطالعات رادیکالیسم مذهبی به چشم می‌خورد.

این در حالی است که از منظر عمل سیاسی، یک جنبش‌بنیادگرای اسلامی را نمی‌توان یک خیزش نخبه‌گرایانه‌ی مذهبی قلمداد کرد بلکه، برعکس، حاوی ابعاد پوپولیستی مشخصی است که توده‌ها را تحت رهبری مذهبی بسیج می‌کند. چنانکه اولیویه روآ در کتاب جهل مقدس: زمان دین بدون فرهنگ متذکر می‌شود، در دهه‌های اخیر شاهد مذاهب نوظهوری هستیم که با عبور از الهیات و فقه در پی برقراری رابطه‌ای مستقیم و بی‌میانجی با خدا هستند و با قلمداد کردن دستگاه‌های معرفت دینی به منزله مانعی برای فهم حقایق دینی، بیش از معرفت دینی بر هویت مذهبی خود تأکید می‌کنند. (Roy, 2010) در این رابطه، علاوه بر «اسطوره اجتماعی» بسیج‌گر، آنچه برای ایدئولوژی سلفیسم نوعی «جاذبه توده‌ای» فراهم می‌سازد، دین‌شناسی عوام‌گرایانه و سلسله‌مراتب‌زداست که در مفهوم «التباع النص» نهفته است. برطبق فتاوی ایدئولوگ‌های سلفیسم رادیکال، نص واجد معنایی آشکار است که در لفظ آمده است. لذا فرد مسلمان می‌تواند آنچه خود مستقلاً از نص می‌فهمد را مبنای عمل قرار دهد. (Forati, 2017: p.112)

به همین نحو، به لحاظ تئوریک، این نوع جنبش را نمی‌توان نوعی دکترین فردگرایانه‌ی زاهدانه برای انکار زندگی دنیوی در مقابل زندگی اخروی در نظر گرفت بلکه برعکس، مبتنی بر یک ایدئولوژی جمع‌گرایانه مذهبی-سیاسی است که درصدد ساماندهی زندگی دنیوی در راستای تضمین رستگاری اخروی می‌باشد و به دلیل پیوند زدن مطالبات مادی با آموزه‌های دینی (یا به بیان دقیق‌تر، مفصل‌بندی مطالبات مادی و معنوی ذیل یک گفتمان مذهبی) موفق به بسیج توده‌ای می‌شود. طبعاً انکار مطالبات مادی به نفع صرفاً مطالبات معنوی، مانع از توفیق این نوع جنبش‌ها در جذب توده‌ای می‌شد. همنشینی منسجم مطالبات مادی و معنوی ذیل ایدئولوژی آرمان‌گرای سلفیسم (البته به هنگام قرار داشتن در موضع سلبی یا اپوزیسیون) را نمی‌توان بدون توجه به بستر ظهور این پدیده درک کرد.

بررسی «شرایط جامعه شناختی- روان‌شناختی جوامع میزبان» به مثابه «جوامع توده‌ای»، داده‌های قابلیت‌کایی برای فهم دلایل «اقبال توده‌ای» به سلفیسم رادیکال در اختیار می‌نهد. «جامعه توده‌ای»^۱

در نظر آرنست جامعه‌ای در حال گذار، آنومیک و روان‌پریش است که جمعیت آن در اثر مواجهه ساخت سنتی با نوسازی شتابان و ناتمام به مجموعه‌ای از افراد منزوی تبدیل شده‌اند؛ افرادی که چون هیچ پیوند ذهنی با هم ندارند، تشنه ایدئولوژی‌های رهایی بخش و رهبران کاریزماتیک‌اند که وعده احیای همبستگی سابق را می‌دهند. (Arendt, 1973) صاحب‌نظران مطالعات خاورمیانه و جنبش‌های اسلامی بر این باورند که بنیادگرایی اسلامی در شرایط آنومیک جوامع اسلامی در حال گذار زمینه خیزش می‌یابد؛ شرایطی که محصول دو روند همافزا در تخریب بنیان‌های جامعه سنتی (روند برونزای استعمار و امپریالیسم و روند درون‌زای شبه مدرنیسم و غرب‌گرایی) در دولت‌های وابسته است (Sayyid, 2003) و در بستر دولت ورشکسته و جامعه گسسته فرصت استیلا می‌یابد.

دولت ورشکسته، دولتی است که توانایی بازنمایی و انجام کارکردهای معمول یک دولت از قبیل انحصار کاربرد زور مشروع برای حفظ ثبات و امنیت، ایجاد شرایط رشد اقتصادی و تامین خدمات عمومی برای شهروندان را ندارد. (Ehrnreich, 2005: p.1160) در چنین بستری، اسلام‌گرایان رادیکال با بهره‌گیری از شرایط روانی تروماتیک توده‌های مسلمان سرخورده، حول ناکامی ایدئولوژی‌های موجود در ارائه راه‌حل مانور می‌دهند و در مقابل، به ارائه قرائتی ایدئولوژیک و تقلیل‌گرایانه از اسلام به مثابه آلترناتیو بومی مبادرت می‌ورزند. طبعاً به میزانی که عملکرد دولت ایران به مشخصه‌های یک دولت ضعیف و ورشکسته (به ویژه در قبال استان‌های مرزی سنی‌نشین) نزدیک گردد، بستر جامعه‌شناختی-روان‌شناختی لازم برای بسیج توده‌ای اجتماع ناراضی اهل سنت نیز بیشتر در دسترس گروه‌های سلفی رادیکال خواهد بود. بدین ترتیب، سلفیسم رادیکال به مثابه یک تهدید ژئوکالچرال، نه تنها از بیرون بلکه با نفوذ به درون نیز می‌تواند به اقدام علیه منافع و امنیت ملی ایران بپردازد.

۶. «سطوح» تهدیدزایی سلفیسم جهادی علیه ایران: خارجی و داخلی

اگر که تالی منطق اسطوره‌ای ایدئولوژی سلفیسم جهادی این است که نه صرفاً جمهوری اسلامی بلکه «ایران شیعی» به مثابه دیگری وجودی آن پدیدار می‌شود، بنابراین، خطری وجودی برای ایران بوده و خواهد بود. پرسش این است که مهم‌ترین تهدیدات داخلی و خارجی این جریان علیه امنیت ملی ایران از چه سنخی هستند؟ در واقع فرضیه اصلی پژوهش در این بخش به محک آزمون زده می‌شود؛ اینکه ایران به دلیل موقعیت فرهنگی-مذهبی در خاورمیانه (پیشران نیروی ژئوکالچرال شیعی) و همچنین بافت داخلی (تکثر زبانی و مذهبی) و جغرافیای خاص تهدیدآمیز آن (مرزنشینی اهل سنت به‌منزله بستر رسوخ درونی، و همسایگی با کشورهای سنی منطقه به‌منزله تصادم دائمی بیرونی)، آسیب‌پذیری خاصی در برابر سلفیسم رادیکال دارد.

از این زاویه، سلفیسم جهادی تهدیدی اصالتاً ژئوکالچرال است که، با تکیه بر درهم‌تنیدگی عوامل جغرافیایی و برداشت ایدئولوژیک رادیکال از اسلام سنی، منافع و امنیت ملی جمهوری اسلامی ایران را هم در بیرون و هم در درون، همزمان به صورت مستقیم و غیرمستقیم به چالش می‌کشد. این خطر در چهار حوزه منافع ملی و تمامیت ارضی ایران را مورد هدف قرار می‌دهد: پیرامون دور، پیرامون نزدیک، پیرامون هیبریدی، و درون مستقیم.

۶-۱) پیرامون دور (هلال حاصلخیز):

سلفیسم جهادی با تهدید پیرامونی دور سودای بر هم زدن نفوذ جمهوری اسلامی از طریق دو نیمه کردن حوزه ژئوکالچرال ایران و فشار بر مرز غربی عمق ژئوپلیتیکی ایران در دره فرات دارد. این نیروی ژئوکالچرال به گونه‌ای مستقیم بر نفوذ منطقه‌ای جمهوری اسلامی تأثیر گذاشته و راهبرد امنیت ملی ایران در ورای مرزهای غربی را برهم زده است؛ بدین صورت که از طریق ایجاد اختلال در دسترسی ایران به مدیترانه برای حمایت از متحدین سوری-لبنانی-فلسطینی‌اش، چالشی علیه راهبرد «دفاع پیش‌رو» ایران از ۲۰۰۳ ایجاد کرده است. مهم‌ترین نمود و نماد چنین مداخله‌ای را باید درس بر آوردن گروه‌های سلفی، از القاعده عراق و داعش تا تحریرالاشام، در میانه عراق و سوریه دید؛ در سرزمینی که جزیره نامیده می‌شود و دلِ هلال حاصلخیز است. به بیان دیگر، دلِ دلِ خاورمیانه هدف اصلی سلفیسم جهادی بوده است.

۶-۲) پیرامون نزدیک (مرز شرقی):

سویه‌ی دوم تهدید سلفیسم جهادی علیه ایران به حضور آن در همسایگی ایران اشاره دارد. برخلاف گونه نخست که در محور غربی میان‌رودان-شامات عمل می‌کند، این تهدید را باید در حضور گروه‌های سلفی از طالبان تا داعش خراسان در مرزهای شرقی ایران دید. به بیان دیگر، اگر سویه نخست، بر هلال عاشورا ضربه می‌آورد، عمده فشار این سویه بر هلال نوروز است. در این معنا، برآمدن، قوام و تشدید خطر طالبان و داعش خراسان در مرزهای شرقی ایران به منزله مکمل حضور القاعده عراق، داعش و تحریرالاشام جهت خرد کردن حوزه نفوذ تاریخی ژئوکالچرال ایران عمل کرده است.

۶-۳) پیرامون هیبریدی (مرز شمال غربی):

سویه سوم تهدید سلفیسم جهادی علیه ایران به حضور غیرمستقیم گروه‌های سلفی در شمال رود ارس اشاره دارد که خطری برای حوزه نفوذ تاریخی ژئوکالچرال ایران در قفقاز هستند. این سویه از تهدید، در ترکیب با خطر روزافزون پان‌ترکیسم در درون قلمرو ایران، متوجه مناطق شمال غرب ایران شده است.

۶-۴) درون مستقیم (مناطق سنی‌نشین):

در سطح داخلی، ایران به دلیل تکثر زبانی و مذهبی و همچنین جغرافیای خاص تهدیدآمیز آن (یعنی استقرار جمعیت اهل سنت در نواحی مرزی) آسیب‌پذیری خاصی در برابر این پدیده دارد. این به‌ویژه با نظر به همپوشانی شکاف مذهبی با شکاف قومی و سیاسی اهمیت مضاعف می‌یابد؛ یعنی مناطق مرزنشین که به دلیل بافت سنی‌نشین مستعد ظهور ایدئولوژی‌های سلفی ضدشیعی هستند، در صورت وجود احساس محرومیت (به لحاظ بازتوزیع منابع سیاسی و اقتصادی و فرهنگی) مستعد ظهور گرایش‌های ضدملی نیز هستند؛ برخلاف سه سویه پیشین که راهبرد امنیت ملی ایران را در ورای مرزها برهم زده، تهدید سلفیسم جهادی در این سویه مستقیماً قلمرو ایران را هدف قرار داده است. (Zandi, et.al., 2023)

این سویه درونی که در هیئت اقدامات تروریستی گروه‌های تکفیری همچون جیش‌العدل نمود پیدا کرده است، با پراهمیت شدن اقوام و اقلیت‌های مذهبی در سیاست خارجی کشورها پررنگ شده است چراکه از طریق نفوذ مبتنی بر اختلاف‌افکنی با پتانسیل خشونت و درگیری به اهداف خود می‌رسند. به بیان دیگر، انشقاق مذهبی ابزاری سهل‌الوصول در دست رقبا به منظور دستیابی به اهداف ژئوپلیتیکی خواهد بود.

به تعبیر دیگر، به دلیل پیوند خوردن ضدشيعی‌گری با ضدایرانی‌گری، نارضایتی اقتصادی - فرهنگی - سیاسی اهل سنت از دولت مرکزی می‌تواند به سطح تهدید امنیتی علیه تمامیت ارضی ایران ارتقا یابد چراکه سلفیسم جهادی به‌عنوان نیروی ژئوکالچرال، برخلاف تهدیدات کلاسیک سیاسی یا نظامی، در عین برخورداری از ابعاد امنیتی، دارای ظرفیت‌هایی عمیق در حوزه هویتی، فرهنگی و تمدنی است؛ ظرفیت‌هایی که می‌تواند زمینه‌ساز بسیج پوپولیستی اهل سنت علیه تمامیت ارضی و انسجام ملی ایران باشد. این ظرفیت تهدیدآمیز جریان‌های سلفی از زمان سقوط رژیم بعث عراق در سال ۲۰۰۳ به وضوح نمایان شد و تا سال ۲۰۲۵ به شکل‌گیری مجموعه‌ای از چالش‌های ژرف منجر شد که اوج آن در ظهور و گسترش داعش و تلاش برای بازتعریف مرزهای سیاسی و تمدنی منطقه مشاهده گردید. به عبارتی، داعش را می‌توان تجلی نهایی روندی دانست که از دل خلأ قدرت، رقابت ایدئولوژیک، و منازعه بر سر هژمونی فرهنگی در منطقه‌ی هلال حاصل‌خیز برآمد. این به ویژه زمانی اهمیت می‌یابد که در نظر داشته باشیم تمرکز جریان‌های منطقه‌ای رقیب (پان‌ترکیسم در شمال و سنی‌گرایی - وهابی در جنوب) لزوماً به میدان کنشگری سیاست خارجی ایران نظر ندارد بلکه تحریک تجزیه‌طلبی داخلی را نیز هدف گرفته است.

در این معنا، تهدید سلفیسم جهادی توان لازم برای تغییر چیدمان قدرت در خاورمیانه به زیان جمهوری اسلامی ایران را داشته و دارد؛ چنانکه همچون ابزاری نیابتی از سوی دیگر کشورها به تناوب مورد استفاده قرار گرفته است. به بیان دیگر، به دلیل وجود کشورهای سنی در منطقه، تهدیدات گروه‌های سلفی رادیکال علیه ایران شیعی با دیگر تهدیدات برآمده از رقاب‌های منطقه‌ای و قدرت‌های فرامنطقه‌ای (نظیر پان‌ترکیسم در شمال و سنی‌گرایی - وهابی در جنوب) رابطه‌ای همافزا برقرار می‌کند. این گروه تا میانه دهه ۹۰ خورشیدی از سوی ریاض و گاه ابوظبی مورد پشتیبانی بود، امروزه این انکاراست که عنان آنان را در اختیار دارد. در واقع، ترکیه تنها کشوری است که می‌تواند هر چهار سویه تهدید سلفی جهادی را علیه امنیت ملی و سیاست خارجی جمهوری اسلامی راهبری کند. این بدین معناست که تهدید سلفی جهادی در دهه پیش‌رو را باید عمدتاً در رقابت قدرت میان ایران و ترکیه دید.

۷. «خنثی‌سازی» تهدید: راهبرد سه‌گانه و سیاست‌های پیشنهادی

پس از واکاوی ایدئولوژی و ژئوپولیتیک تهدیدزای سلفیسم رادیکال برای ایران، واپسین گام پژوهش پیش‌رو پاسخ بدین پرسش است که به منظور مقابله با تهدیدات متصور چه راهبردهایی می‌توان ترسیم نمود؟ تحلیل «روندپژوهانه» داده‌های تاریخی به ما نشان داد که در منطقه‌ی موسوم به هلال حاصل‌خیز یک روند تاریخی شکل گرفته است؛ روندی که به‌طور مداوم بستر اصلی شکل‌گیری تهدیدات ژئو-کالچرال علیه منافع ملی و تمامیت ارضی ایران بوده است. این منطقه، که فاصله‌ی ژئوپولیتیکی میان ایران و دریای مدیترانه را در بر می‌گیرد، در دوره‌های مختلف تاریخی به صحنه‌ی درگیری بر سر تعریف هویت، قدرت، و تمدن در غرب آسیا بدل شده است. جدیدترین و بارزترین نماد این نوع تهدید ژئو-کالچرال، ظهور و گسترش سلفیسم جهادی است که از توانایی به چالش کشیدن امنیت و منافع ملی ایران در خارج و داخل برخوردار است. تحلیل «ایدئولوژی‌شناسانه» آموزه‌ها و زمینه‌ی گسترش سلفیسم جهادی نشان داد که در صورت

وجود شکاف دولت- ملت (به دلایل برونزا و درونزا)، این نیروی ژئوکالچرال می‌تواند به سبب غیریت‌سازی ایدئولوژیک با شیعیان، منجر به تحریک گروه‌هایی از اهل سنت برای جهت‌گیری‌های تجزیه‌طلبانه و یا تروریستی گردد. بنابراین، راه‌حل‌ها می‌بایست ناظر به ابعاد نظری و عملی (ایدئولوژی و ژئوپولیتیک) و هم قابلیت کاربست در سطوح سیاست‌گذاری داخلی و خارجی پیشنهاد شوند.

البته برخلاف برخی مطالعات آینده‌پژوهانه که بر اساس سناریوهای محتمل یا ممکن حرکت می‌کنند، در پژوهش حاضر هرگونه هشدار نسبت به یک تهدید، اشاره به آینده یا راهبرد، برآمده از تحلیل روندهای تاریخی و الگوهای تکرار شونده و نه تدوین سناریو به معنای کلاسیک آن است. به همین دلیل، تحلیل‌های راهبردی و پیشنهادی برآمده از آن، نه در چارچوب سناریونویسی بلکه در چارچوب فهم و تبیین روندهای مزمن تهدید ارائه شده‌اند. پژوهش حاضر راهبرد مناسب در قبال تهدید سلفیسم رادیکال علیه امنیت ملی ایران را بر مبنای سه لایه «مهار»، «عقب راندن»^۱ و «قرنطینه کردن»^۲ در دو سطح داخلی و خارجی در نظر می‌گیرد. این راهبرد بر خنثی‌سازی عوامل ذهنی و عینی زمینه‌ساز نفوذ این گفتمان در داخل و بیرون از مرزهای ایران بنا شده که مستلزم چند گام بنیادین است:

۱-۷) احصاء نقاط ژئوپولیتیک تهدیدزای سلفیسم جهادی:

در گام نخست، سیاست‌گذاری معطوف به مهار، عقب‌راندن و قرنطینه‌سازی نیروی ژئوکالچرال سلفی مستلزم شناسایی واقع‌بینانه آن دسته از مناطق جغرافیایی در درون قلمرو و بیرون از مرزهای ایران است که مستعد واگرایی و / یا ضدیت با ایران هستند. در «پیرامون دور»، یعنی منطقه شامات و هلال حاصلخیز میان‌رودان، باوجود هزینه‌های نظامی- سیاسی- اقتصادی- انسانی گسترده ایران در فرایند حفظ بلوک مقاومت، سقوط دولت سوریه توسط یک گروه سلفی، در حکم مهر تأییدی دوباره بر تهدیدزایی پایدار منطقه شامات برای منافع و امنیت ملی ایران است. به منظور مقابله، پیشنهاد می‌شود ایران در هلال حاصلخیز راهبرد «مهار فعال» را دنبال کند. در بخش شامات، این راهبرد بهتر است غیر مستقیم باشد چراکه دخالت مستقیم مجدداً فشاری را بر ایران وارد خواهد کرد. راهبرد مذکور بر این فرض استوار است که سقوط بشار اسد به ثبات دائم در کشوری ازهم‌گسیخته نمی‌انجامد؛ مرز حوزه نفوذ ترکیه و اسرائیل شکننده است؛ عربستان سعودی با نگرانی به نیرومندی محور اخوانی آنکارا-دوحه می‌نگرد. از این رو، راهبرد مهار غیر مستقیم حکم می‌کند که ایران در سوریه صبر پیشه سازد. در بخش میان‌رودان، پیشنهاد می‌شود که راهبرد مهار فعال به صورت مستقیم باشد چرا که در حوزه عمق ژئوپولیتیک ایران قرار دارد. از این رو، چنین راهبردی می‌طلبد که حفظ نیروهای نزدیک به ایران در دستور کار قرار گیرد.

در «پیرامون نزدیک»، با قبضه قدرت توسط طالبان و ائتلاف القاعده با آن در دهه ۱۹۹۰، افغانستان همواره یکی از کانون‌های پایدار تهدید سلفیسم رادیکال علیه منافع و امنیت ملی ایران بوده است. با برآمدن دوباره طالبان و تسخیر کابل توسط این گروه، این تهدید بار دیگر در مرزهای شرقی ایران سربرآورد. اگرچه راهبرد

1. Community-building
2. Rollback
3. Quarantine

مطلوب در این محدوده سرزمینی «به عقب راندن» خطر طالبان است، اما در شرایط کنونی، کشور فاقد توان عملیاتی کردن این راهبرد به نظر می‌رسد. بنابراین، «مهارد»، راهبرد قابل تحقق تری می‌نماید. در این خصوص، پیشنهاد می‌شود ایران یک راهبرد پیچیده و درعین حال یکدست و منسجم را اتخاذ کند که بنیان آن بر درپیش گرفتن یک نقش سه‌وجهی در قبال افغانستان تحت حکمرانی طالبان استوار است. این سه نقش مجزا و درعین حال درهم تنیده شامل موازنه‌گر، میانجی‌گر و رام‌کنندگی هستند. نخست، پیشنهاد می‌شود ایران مانع تکرار تدریجی‌ها و خشونت‌های دوره قبل حکومت طالبان علیه مردم افغانستان به‌ویژه شیعیان و پارسی‌زبانان شود. دوم، میان طالبان و دیگر گروه‌های بالقوه و بالفعل مخالف، به‌ویژه مقاومت پنجشیر، موازنه‌ای پایدار ایجاد و آن را حفظ کند. سوم، میان طالبان و دیگر گروه‌ها میانجی‌گری کند. با تکیه بر این نقش، راهبرد ایران در برابر طالبان می‌تواند با سیاست «چماق و هویج» و بسته پاداش و فشار هم‌زمان همراه باشد.

در «پیرامون هیبریدی»، پیشنهاد می‌شود راهبرد اصلی ایران در قفقاز جنوبی بر راهبرد «به عقب راندن» استوار باشد. در این منطقه، به منظور مقابله با نیروهای سلفی تروریست که در اثر بحران قره‌باغ (و درآینده احتمالاً گذرگاه زنگرور) فعال شده‌اند، رصد جدی فعالیت آنها و اتخاذ سیاست‌های لازم به نحو پیش‌دستانه ضروری به نظر می‌رسد. در کنار آن، به دلیل تداوم تنش‌ها میان باکو و ایروان، می‌توان از طریق بازگذاشتن باب گفت‌وگو و همکاری از سرریز شدن پیامد این تنش بر تمامیت ارضی ایران کاست. یکی از دریچه‌های همکاری می‌تواند در عرصه کریدور بین‌المللی شمال-جنوب از طریق تسریع در راه‌اندازی شبکه ریلی از باکو به آستارا-انزلی-قزوین تا دریای عمان و تنگه هرمز باشد. برپایی بازارچه‌های مرزی و حتی شهرک‌های صنعتی مشترک می‌تواند به گسترش مراودات اقتصادی بینجامد. درباره ارمنستان، صرفاً رزمایش «فاتحان خیبر» و حتی همکاری‌های نظامی تنگاتنگ با ایروان، از جمله برپایی پایگاه نظامی در خاک این کشور کافی به نظر نمی‌رسد، بلکه در کنار تلاش برای شکل‌گیری هرچه سریع‌تر توافق نامه امنیتی تهران-ایروان، می‌توان از طریق گسترش نفوذ اقتصادی خود در ارمنستان منافع ملی و امنیت ملی این کشور را حفظ نمود. پیشنهاد می‌شود که این مهم در دو عرصه تمرکز داشته باشد: نخست، حوزه انرژی به این معنی که شبکه‌های نفت و گاز از طریق مرز نوردوز وارد ارمنستان شود. دوم، در کنار شبکه‌های لوله انرژی می‌توان شبکه راه‌آهن و جاده از نوردوز را با گذر از استان سیونیک به باتومی منتهی نمود. این امر می‌تواند به شکل‌گیری شاخه غربی کریدور بین‌المللی شمال-جنوب بینجامد.

در «درون مستقیم» جغرافیای ایران، یعنی مرزهای غربی و جنوب شرقی، راهبرد «قرنطینه‌کردن» مطلوب به نظر می‌رسد؛ این راهبرد می‌طلبد که از سیاسی-امنیتی شدن مطالبات اقتصادی و اجتماعی اقلیت اهل سنت دوری شود. با سیاسی شدن مطالبات، اقلیت مذهبی به‌ویژه نخبگان، هرگونه کمبود و تنگنایی را متوجه تعارض مذهبی خود با حکومت می‌کنند و این باور را ترویج می‌دهند که دلیل عدم رفع کمبودها حتی از نوع اقتصادی یا فرهنگی آن توسط حکومت، تعارض مذهبی حکومت با آنهاست. از طرف دیگر، می‌طلبد که از قطنی کردن جامعه و تشدید شکاف‌های اجتماعی دوری شود چراکه جریان اقلیت‌گرای مذهبی به دنبال تشدید هویت مذهبی در جهت بهره‌برداری سیاسی است.

۷-۲) شناسایی روندهای فراملی حامل ائتلاف‌های ضد ایرانی:

سلفیسم رادیکال با تأکید بر مفاهیم ضد شیعی - ضد ایرانی اساساً جهت‌گیری تهدیدزا علیه ایران دارد و با توجه به عملگرایی تاکتیکی آن به اقتضای سیاست وقت، محتمل است که در آینده با دیگر رقبای منطقه‌ای (نظیر جریان پان‌ترکیسم در شمال و سنی‌گرایی - وهابی در جنوب) و قدرت‌های فرامنطقه‌ای (نظیر آمریکا) رابطه‌ای همافزا در تهدید منافع و امنیت ملی ایران برقرار می‌کند؛ چه اینکه، تاریخ معاصر گواه مستندی بر اینگونه هم‌نشینی‌های اقتضائی بوده است: از ائتلاف مجاهدین افغان با آمریکا در نبرد با شوروی کمونیست گرفته تا همسویی‌های مقطعی جبهه ضد-مقاومت متشکل از آمریکا، عربستان و ترکیه با سلفی‌های رادیکال معارض دولت بشار اسد در سوریه.

بدین منظور، پیشنهاد می‌شود ایران با صبر راهبردی، منتظر تنش میان عربستان سعودی، اسرائیل، ترکیه، امارات و قطر باشد. عمده رقابت این دول در شامات متمرکز شده است و ایران می‌تواند با بردباری و هوشمندی خطر سلفی‌های جهادی در سوریه را مهار سازد. در عین حال، به نظر می‌رسد که برآمدن تحولاتی نوین در مرزهای شمالی و شرقی ایران باعث چرخش کانونی سیاست خارجی آن گردد. با توجه به درهم‌تنیدگی بحران‌ها و تنش‌های پیرامونی، هرگونه تلاش برای بازآرایی چیدمان قدرت در منطقه نیازمند مدیریت رقابت راهبردی و کاربرد بهینه قدرت سخت، نرم و هوشمند از سوی ایران است.

جایگاه ژئوراهبردی ایران می‌تواند بستر شکل‌گیری این راهبردهای نوین شود. مهم‌تر از آن، ایران به‌عنوان کشوری فاقد هرگونه اتحاد طبیعی با ابرقدرتی جهانی یا قدرت‌های بزرگ، نیازمند تکیه به درون و مردم خود در کنار اتخاذ راهبردهای نوین، پیچیده و منعطف برای حفظ منافع مردم ایران است. کوتاه اینکه شناخت «تنهایی راهبردی» تاریخی ایران می‌تواند به تدوین کلان‌راهبرد نوین بیانجامد، به گونه‌ای که خط‌مشی در مناطق پیرامونی ایران را از نو بازسازی می‌کند.

۷-۳) برگزیدن بدیل‌های درون‌گفتمانی بنیادگرایی سنی:

به منظور خنثی‌سازی جاذبه مذهبی سلفیسم رادیکال، سیاست قرنطینه‌کردن پیشنهاد می‌شود. این سیاست مستلزم برجسته‌سازی و تقویت آن دسته از گفتمان‌های میانه‌روی اهل سنت، نظیر فقه مقاصد و تصوف نقشبندی، است که امکان تقریب مذاهب و یا دست‌کم عدم اصطکاک نیروهای ژئوکالچرال سنی (در مفهوم عام) با منافع و امنیت ایران را فراهم می‌کند. با توجه به وجود اختلافات اساسی میان فقه‌التکفیر سلفی و گفتمان فقهی سایر مذاهب اهل سنت، تمرکز بر طرح‌های تقریب مذاهب از طریق برجسته‌سازی اصول عام مورد اجماع شیعه و سنی، گامی ضروری در جلوگیری از ائتلاف اهل سنت علیه ایران شیعی به نظر می‌رسد.

گام دیگر، گسترش پیوندهای فکری با جریان‌های اسلام‌گرای میانه‌رو در خارج از طریق برجسته‌سازی قدر مشترک گفتمان شیعی-اجتهادی مردم‌سالاری دینی و گفتمان سنی-مقاصدی دولت اسلامی مدنی خواهد بود. «فهم مقاصدی» به منزله گونه‌ای از فهم فقهی در چارچوب گفتمان فقهی اهل سنت، معتقد است که بدون کشف مقاصد شریعت و توجه به آنها در فرایند فهم متون دینی نمی‌توان به فهم صحیح متون دینی ناظر به پرسش‌ها و امر واقع دست یافت. فقه‌المقاصد که بر اساس اعتماد به کلیات شرعی و تعیین‌کنندگی آن در فهم نصوص جزئی و توجیه آنها تأسیس می‌شود، به اعتقاد طرفدارانش می‌تواند نوعی

تسامح در مسیر انطباق دنیای متغیر با شریعت ثابت را فراهم آورد. از این دیدگاه، شرع اهداف و علت‌هایی دارد که عدم توجه به خصلت آن (آسان‌گیری) منجر به صدور فتواهایی می‌شود که ممکن است باعث تحت فشار قراردادن مردم گردد. «فهم مقاصدی نزدیک‌ترین گونه‌ی فهم فقهی به فهم اجتهادی فقیهان شیعه است و از این‌رو، فقیهان نوگرای اهل سنت ... بیشترین قرابت فکری را با فقهای نوگرای شیعی دارند ... از آنجا که پیش‌فرض‌های تأثیرگذار بر فهم فقهی این دو گروه از فقیهان از قرابت بسیاری برخوردار است، میان الگوهای روشی آنان شباهت زیادی به چشم می‌خورد و در نهایت، نگاه آنان به امر واقع و موضوعات جدید در افق مشترکی جای می‌گیرد.» (Mirahmadi, 2020: pp. 28-30)

همچنین، با توجه به زمینه‌هایی که برای نزدیکی تصوف نقشبندیه با ایرانیت وجود دارد، گشودگی بیشتر در قبال تصوف سنی و مجال فعالیت به این جریان می‌تواند مانع جذب بخشی از جمعیت اهل سنت به سلفیسم رادیکال شود؛ به‌ویژه در بلوچستان که تصوف نقشبندیه جاذبه قابل توجهی دارد. شایان توجه است که تصوف سنی مهم‌ترین رقیب درون‌گفتمانی خوانش‌های تکفیری و جهادی اهل سنت از اسلام بوده و به همین دلیل، همواره از سوی وهابیت و سلفی‌های جهادی زیر ضرب قرار داشته است. بنابراین، گسترش این نوع از تصوف در مرزهای شرقی (استان‌های سیستان و بلوچستان، خراسان جنوبی و خراسان رضوی) و غربی (استان‌های خوزستان، کردستان و آذربایجان غربی) می‌تواند فشاری بر گسترش روزافزون خوانش‌های سلفی در درون مرزهای ایران باشد. این تدابیر فرهنگی به نوبه خود می‌تواند نقش موثری در ترغیب بخشی از بدنه اهل سنت داخلی به هویت‌یابی ذیل دولت-ملت ایران و پذیرش درونی اقتدار دولت مرکزی ایفا کند.

۷-۴) ترمیم بحران‌های جامعه‌شناختی-روان‌شناختی زمینه‌ساز گرایش به بنیادگرایی سنی:

خنثی‌سازی جاذبه پوپولیستی سلفیسم رادیکال بدون رفع زمینه‌های استقبال از آن امکان‌پذیر نمی‌نماید. بدین منظور «راهبرد توسعه سیاسی، فرهنگی و اقتصادی درون‌زا» گامی ضروری است؛ به لحاظ «سیاسی» ضرورت دارد که فرایندهای نظام سیاسی را در جهت هرچه بیشتر مشارکتی شدن به‌گونه‌ای بازآرایی کرد که انگاره ابتناء نظام سیاسی بر قرارداد اجتماعی را میان اتباع متنوع‌الاقوام و متکثرالعقاید ایران عینیت بخشد. به لحاظ «فرهنگی» می‌توان سیاست‌گذاری فرهنگی نظام را به‌گونه‌ای بازطراحی نمود که در جهت بازنمایی هرچه بیشتر عناصر فرهنگی متنوع قوام‌بخش همبستگی تاریخی اقوام و مذاهب مختلف ایران عمل کند؛ باز یابی این میراث، گستره نفوذ ژئوکالچرال ایران را با گستره نفوذ فرهنگ نوروز و عاشورا همپوشان می‌سازد. به لحاظ «اقتصادی-اجتماعی» لازم است که فرایندهای نظام اقتصادی به‌گونه‌ای بازسازی شود که همزمان با تامین الزامات رشد اقتصادی، انگاره‌ی برابری فرصت‌ها و توزیع عادلانه را در ذهن جامعه مبتلا به شکاف طبقاتی عمیق ایران تداعی کند. در کنار الزام به ترمیم تصویر عموم جامعه از اقتصاد ملی، «بازتعریف توسعه‌گرایانه جایگاه مناطق پیرامونی و مرزی در اقتصاد کشور» ضرورتی ویژه در مهار گرایش توده‌ای به سلفیسم رادیکال به نظر می‌رسد. بدین منظور، می‌توان در مناطقی نظیر سیستان و بلوچستان، کردستان، جنوب آذربایجان غربی، تالشان، ترکمن صحرا و ... سرمایه‌گذاری اقتصادی گسترده‌ای تدارک دید تا زمینه‌ساز تعدیل فقر و «احساس محرومیت» در این مناطق مستعد نفوذ سلفیسم گردد.

این سیاست به منظور تبدیل «حوزه نفوذ ژئوپلیتیکی» به «حوزه منافع ژئواکونومیکی» صورت می‌گیرد و

به بهره بردن از توانمندی‌های جغرافیایی، فرهنگی و اقتصادی استان‌های مرزی با کشورهای همسایه در جهت جذب سرمایه کشورهای منطقه به مناطق مرزی ایران از طریق سرمایه‌گذاری داخلی، برای ایجاد زیرساخت‌هایی مثل بیمارستان، پالایشگاه و دانشگاه اشاره دارد. راهبرد مذکور می‌تواند از طریق توسعه متوازن به رفع تبعیض مرکز - پیرامون و محرومیت‌زدایی در کشور و در نتیجه، رفع بی‌ثباتی و کاهش هزینه‌های سنگین برای تأمین امنیت مرزها منجر شود. (Reisinezhad, 2021: pp. 264-265) پیش شرط آن، پرهیز از پافشاری بر نگاه امنیتی - سیاسی به استان‌های مرزی، به‌ویژه بلوچستان، خوزستان و کردستان است. طراحی سیاست‌های متنوع جهت حضور پایدار جمعیت غیربومی در مناطق سنی‌نشین گام ضروری دیگر به نظر می‌رسد. آنتونی اُبرشال در نظریه «جامعه گسسته» (جامعه‌ی تجزیه‌شده به گروه‌های درخود بسته و فاقد ارتباط با یکدیگر) متذکر می‌شود که هرچه یک گروه از بقیه‌ی جامعه جداتر و منزوی‌تر باشد و همزمان روابط درونی میان اعضای آن عمیق‌تر باشد، بسیج آنها برای رهبران معترض به وضع موجود سهل‌تر می‌شود. اگر که گروه مورد نظر بر اساس شکاف‌های سنتی (قومی - مذهبی) از سایرین جدا افتاده باشد، به دلیل وجود احساس عاطفی غلیظ‌تر، برساختن دشمن مشترک در میان آنها بسیار آسان‌تر خواهد بود و جنبش‌هایی که از این فضا برمی‌خیزند، معمولاً رادیکال‌تر و خشونت‌آمیزتر از سایر جنبش‌های اجتماعی خواهند بود. (Panahi, 2017: 331-332) بنابراین، یکی از سیاست‌های اساسی برای کاهش بُرد توده‌ای سلفیسم رادیکال در مناطق سنی‌نشین، جلوگیری از ایزوله‌شدن گروه‌های جمعیتی اقلیت مذهبی یا قومی است. بدین منظور، برقراری اتصال میان بافت جمعیتی منطقه با سایر نواحی کشور ضرورت می‌یابد. هدف چنین سیاستی این است که منجر به جلوگیری از «ایزوله‌شدن جماعات بومی» آن شود. این سیاست می‌تواند در قالب‌های مختلفی اجرایی شود؛ نظیر: اعطاء مشوق‌هایی برای شهروندان سایر مناطق کشور جهت مهاجرت به استان‌های مربوطه، تعدیل سیاست بومی‌گزینی در دانشگاه و مشاغل و غیره.

نتیجه‌گیری

ایران به‌عنوان یگانه کشور اصلی شیعی با زبان فارسی، و جزیره‌ای در منطقه عموماً سنی عرب-ترک‌زبان، کشور-تمدنی دارای حوزه نفوذ تاریخی است؛ حوزه‌ای برخاسته از جغرافیا، تاریخ و فرهنگ ویژه آن. از این دریچه، هویت تمدن‌محور ایران مرزهای هارتلند ایران را نشان می‌دهند. هارتلند ایران نمایانگر محدوده سرزمین‌های تمدن ایرانی است. در هسته تمدن کهن و دیرپای ایران خاطرات و ارزش‌های مشترکی وجود دارند که همچون نمادهایی منحصربه‌فرد باعث ایجاد و حفظ وحدت در میان کثرت ایرانیان می‌شود. این نمادهای برسازنده شامل دو نماد نوروز و عاشورا هستند. به همین دلیل، جغرافیای نوروز و عاشورا «هارتلند ایرانی» را برمی‌سازند. به بیان دیگر، هارتلند ایران محدوده ژئوکالچرالی است که از طریق آن ایران می‌تواند در ورای مرزهای خود به نحو آسان‌تری اعمال قدرت کند و محدوده سیاست خارجی غیردولتی ایران را ترسیم کرده است. از این منظر، هارتلند ایران بر هلال‌های دوگانه هم‌نهشت است: هلال عاشورا و هلال نوروز. اگر هلال عاشورا از ایران تا عراق، سوریه و لبنان گسترانده شده است، هلال نوروز کردستان عراق و ایران تا افغانستان و سپس تاجیکستان را در برمی‌گیرد. در حقیقت، تمدن ایران شرایطی به وجود آورده است که روابط ایران با

هر دو گروه‌های غیردولتی «ایرانی‌تبار» و «شیعی‌مذهب» خاورمیانه بزرگ را آسان کرده است. هارتلند ایران، یا همان حوزه جغرافیایی سیاست خارجی غیردولتی ایران، به «ژئوکالچر خویشتن» ایران اشاره دارد که، به تعبیر محی‌الدین مصباحی، دوست و دشمن آن را در ورای قلمرو آن دولت مشخص می‌کند.

این بدین معناست که ایران به‌عنوان بخشی ناهمگن در این محیط پیرامونی از پتانسیل بازنمایی‌پذیری به‌عنوان «دیگری» برخوردار است؛ پتانسیلی که فرایند امنیتی کردن و، در نتیجه، دشمن‌سازی از ایران را تسهیل می‌سازد. از آنجا که جریان‌های نوسلفی در همسایگی ایران (القاعده در افغانستان عراق، داعش در عراق و سوریه، و اخیراً قدرت‌گیری مجدد طالبان در افغانستان) ظهور یافته و ریشه دوانده‌اند، این نیروی ژئوکالچرال توانایی ایجاد خفگی ژئوپولیتیک برای ایران را دارد. به بیان دیگر، تهدید ژئوکالچرال سلفیسم جهادی این حوزه نفوذ تاریخی ایران را مورد هدف قرار داده و اعمال قدرت ایران در این منطقه را زیر ضرب گرفته است. بنابراین، سلفیسم نه تنها یک ایدئولوژی رادیکال است، بلکه نیروی ویرانگر ژئوکالچرالی است که عمدتاً علیه منافع ایران گام برداشته است و این ایدئولوژی باید همچون ابزار-نیروی برای دستیابی به اهداف کلان ژئوپولیتیک دیده شود. در این زمینه، حفظ هشیاری درخصوص هم‌سرنوشت بودن ایران و جمهوری اسلامی ضروری است چراکه درخصوص مسائل امنیت ملی، به‌ویژه وقتی پای یک تهدید ژئوکالچرال عقیدتی-سیاسی در میان است، نمی‌توان به سادگی از سرنوشت متمایز یک کشور و نظام سیاسی حاکم بر آن سخن گفت. کوتاه اینکه، سلفیسم جهادی، نه صرفاً جمهوری اسلامی بلکه ایران را «دیگری» بنیادین خود تلقی کرده و از این رو، خطری وجودی برای ایران بوده و خواهد بود.

پژوهش حاضر به منظور تبیین تهدیدهای برآمده از پدیده سلفیسم رادیکال برای امنیت ملی ایران، مختصات ایدئولوژیک و نیروی ژئوکالچرال سلفیسم رادیکال-جهادی در دل خاورمیانه را به صورت توأمان مورد بررسی قرار داد؛ بدین صورت که در ابتدا، با رویکرد «در زمانی» و روش «روندپژوهی» درصدد روشن ساختن تداوم تاریخی یک الگوی تهدید ژئوکالچرال در جغرافیای خاصی از غرب آسیا علیه ایران برآمد و سلفیسم رادیکال یا جهادی را به‌عنوان نسخه متاخر این تهدید معرفی نمود. سپس، با رویکرد «همزمانی» و توصیف «ایدئولوژی‌شناسانه» به چرایی تهدیدانگیزی آن علیه ایران (به‌عنوان‌کشوری دارای تنوع اقوام و مذاهب اما با اکثریت شیعی در جغرافیای پیرامونی عمدتاً سنی‌نشین) پرداخت و در این راستا، مختصات بستر جامعه‌شناختی-روانشناختی زمینه‌ساز اقبال توده‌ای به این ایدئولوژی تهدیدزا را متذکر گردید.

تحلیل «روندپژوهانه» داده‌های تاریخی به ما نشان داد که در منطقه موسوم به هلال حاصل‌خیز یک روند تاریخی شکل گرفته است؛ روندی که به‌طور مداوم بستر اصلی شکل‌گیری تهدیدات ژئو-کالچرال علیه منافع ملی و تمامیت ارضی ایران بوده است. این منطقه، که فاصله ژئوپولیتیکی میان ایران و دریای مدیترانه را در برمی‌گیرد، در دوره‌های مختلف تاریخی به صحنه درگیری بر سر تعریف هویت، قدرت، و تمدن در غرب آسیا بدل شده است. جدیدترین و بارزترین نماد این نوع تهدید ژئو-کالچرال، ظهور و گسترش سلفیسم جهادی است که از توانایی به‌چالش کشیدن امنیت و منافع ملی ایران از خارج و در داخل برخوردار است. تحلیل «ایدئولوژی‌شناسانه» آموزه‌ها و زمینه‌ی ظهور و گسترش سلفیسم جهادی نشان داد که در صورت وجود شکاف دولت-ملت (به دلایل برون‌زا و درون‌زا)، این نیروی ژئوکالچرال می‌تواند با تأکید بر مفاهیمی

نظیر رافضی و مبارزه با شیعیان اساساً منجر به تحریک جمعیت اهل سنت برای جهت‌گیری ضد امنیت ملی و تمامیت ارضی ایران گردد.

در ادامه، با نظر به این دوسویه‌گی (ایدئولوژی و ژئوپولیتیک سلفی)، ترسیم راه حل‌ها در قبال تهدید سلفیسم رادیکال علیه امنیت ملی ایران صورت گرفت. بدین منظور، راهبردهای پیشنهادی در قالب سه لایه «مهار»، «عقب راندن»، «قرنطینه‌کردن» در سطوح داخلی و خارجی‌ای مطرح شدند که مستعد واگرایی و / یا ضدیت با ایران هستند؛ این مناطق را می‌توان به چهار منطقه پیرامون دور، پیرامون نزدیک، پیرامون هیبریدی، و استان‌های مرزی ایران تقسیم کرد. درخصوص مناطق پیرامون دور و پیرامون نزدیک، راهبرد «مهار»؛ در خصوص پیرامون هیبریدی، راهبرد «به عقب راندن»؛ و در خصوص استان‌های مرزی، راهبرد «قرنطینه‌سازی» پیشنهاد می‌شود.

References:

1. Abbaszadeh Marzbali, M. (2021). Ideologization of the religion: the thought and practice of violence in Jihadi Salafism, *Political Studies of the Islamic World*, 10 (2), 113-135. [In Persian].
2. Ahmadi, H. (2024). Political tendencies in the Middle East and Iran's national security. Tehran: Ney publication. [In Persian].
3. Alami, M. (6 December 2017). Syria's Largest Militant Alliance Steps Further Away from Al-Qaeda. Syria Deeply. Archived from the original on 15 February 2019 and retrieved 19 December 2018.
4. Amiri, A. & Fallahnejad, A. (2018). Salafi geoculture and geopolitics in Iran. *Journal of Crisis Studies of the Islamic World*, 5(2), 59-94. [In Persian].
5. Ansar, P. (2019). Ideologies, struggle, and power. M. Sharif. (Trans.). Tehran: Ghasideh-sara. [In Persian].
6. Arendt, H. (1973). *The origins of totalitarianism*. Harcourt, Brace, Jovanovich.
7. Barthes, R. (2007). *Myth, today*. Sh. Daghighian (Trans.). Tehran: Markaz. [In Persian].
8. Borum, R. (2004). *Psychology of Terrorism*, Tampa: University of South Florida.
9. Buzan, B. (2009). *Regions and Powers: Structures of International Security*. Cambridge University Press.
10. Daryaei, T. (2013). *The Sasanian Persia: the rise and fall of an empire*. I.B. Tauris.
11. Ehrnriech, R. (2005). Failed States or the State as Failure, *The University of Chicago Law Review*, 72 (4), 1159-1196.
12. Forati, A. (2017). Takfir ideology: characteristics and the ways of dealing with it, *Political Science Quarterly*, 20 (77), 99- 127. [In Persian].

13. Gharehchanlo, H. (2001). Historical geography of Islamic countries, Vol. 1, Tehran: Samt.[In Persian].
14. Gordon, T. (1994). Trend Impact Analysis, Futures Research Methodology, 1- 21.
15. Hay, C. (2021). Political analysis: a critical introduction. A. Golmohammadi (Trans.). Tehran: Ney.[In Persian].
16. Herf, J. (2003). Reactionary Modernism: Technology, Culture, and Politics in Weimar and the Third Reich, Cambridge University Press.
17. Joscelyn, T. (28 January 2017). Al Qaeda and allies announce 'new entity' in Syria. Long War Journal. Foundation for Defense of Democracies.
18. Keshavarz, H. (2012). Impact of regional Salafism upon the national security of the Islamic Republic of Iran, Scientific Journal Quarterly of Middle East Studies, 19 (2), 125- 154.[In Persian].
19. Khani, H. (2019). New Salafism and analysis process for Iran`s regional security threat. Politics Quarterly, 48 (4), 927-944.[In Persian].
20. Lane-Poole, S. (1984). The classes of kings in Islam, A. Eghbal (Trans). Tehran: Don-ya-ye Ketab, 2nd edition.[In Persian].
21. Marshall, T. (2016). Prisoners of geography: ten maps that explain everything about the world. Scribner.
22. Masoudnia, H.; Majidinejad, A. & Alishahi, A. (2017). Clarifying Salafism-related threats to the national security of the Islamic Republic of Iran in both hard and soft dimensions, Political Strategic Studies, 6 (21), 97-126.[In Persian].
23. Mesbahi, M. (2011). Free and Confined: Iran and the International System, Iranian Review of Foreign Affairs, 5 (2), 9-34.
24. Mirahmadi, M. (2020). Jurisprudential understanding and contemporary politics, Tehran: Logos. [In Persian].
25. Movahedinia, A. (2024). Salafi Currents in the Caucasus and Iran`s national security. Tehran: Jihad-e daneshgahi.[In Persian].
26. Naji, A. (2018). Management of Savagery. M. Baghi (Trans.). Tehran: Saraee.[In Persian].
27. Nasri, GH (2017). ISIS and Referring to Intellectual Resources of Violence, available on: <http://irdiplomacy.ir/fa/news/1971037/>.
28. Panahi, M. (2017). Theories of revolution: causes, process, effects. Tehran: Samt.[In Persian].
29. Reisinezhad, A. (2021). Iran and the new Silk Road: from geopolitics to road diplomacy. Tehran: University of Tehran Press.[In Persian].
30. Reisinezhad, A. (2020). Iran`s Geopolitical Strategy in West Asia: Containment of 'Geography' and 'History'. Iranian Review of Foreign Affairs, 11 (31), 59-88.

31. Reisinezhad, A. (2018). The Shah of Iran, the Iraqi Kurds, and the Lebanese Shia. Palgrave-MacMillan.
32. Roy, O. (2010). Holy Ignorance: When Religion and Culture Part Ways. Columbia University Press.
33. Sayyid, B. (2003). A Fundamental Fear: Eurocentrism and the Emergence of Islamism. (2nd ed.). London: Zed Books.
34. Seiednejad, B. (2010). Salafism in Iraq and its impact on the Islamic Republic of Iran, Strategic Studies Quarterly, 13 (47), 95-122. [In Persian].
35. Shamouli, H. & Basiri, M. (2018). The futurological identification of the impact of Takfiri groups on the national security of the Islamic Republic of Iran (2018-2028), Security Horizons, 11 (39), 135-164. [In Persian].
36. Shayegan, D. (1994). Ideologization of the tradition, M. Mehraban (Trans.), Kian, 4(19): 10-19. [In Persian].
37. Shihadeh, M. (2016). Developments of Salafi discourse: jihadi movements in the period 1990-2007. M. Jaefari (Trans.). Tehran: Sorosh. [In Persian].
38. Strange, G. (1905). The lands of the eastern caliphate, Barnes & Noble.
39. Tudor, H. (2003). Political myth. M. Damadi (Trans.). Tehran: Amirkabir. [In Persian].
40. Zandi, A.; Zandi, M.; Ahmadian, M. & Mousavi, H. (2023). Future scenarios of the impact of religious minorities on promoting the national security of the Islamic Republic of Iran (Sunni case study). The Fundamental and Applied Studies of the Islamic World, 4 (4), 1-25. [In Persian].
41. Zolfaghari, M. & Omrani, A. (2017). The Impact of ISIS's emergence on the national security of the Islamic Republic of Iran. Quarterly Journal of Political Research in the Islamic World. 7(2), 169-195. [In Persian].

COPYRIGHTS

©2025 The author(s). This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, as long as the original authors and source are cited. No permission is required from the authors or the publishers.

